

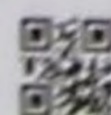

ШЫН

1923 чылдың август
10-де үгүп чыккан

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

Садар өртээ
хостуг

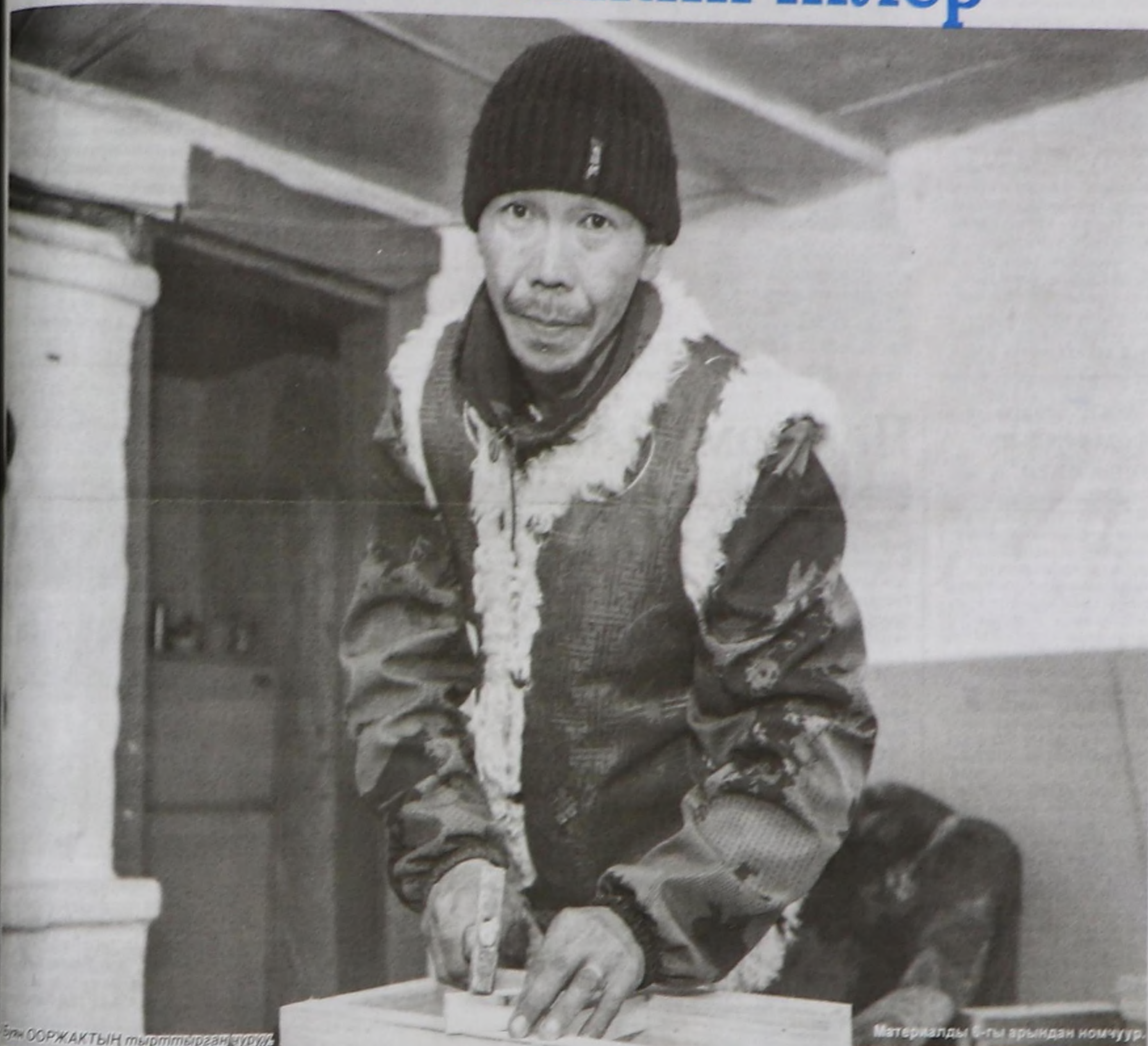
12+

№ 28
(19659)

2023 чылдың
апрель 19
среда

Хүннүң үнери — 05:39
Ажары — 19:44
Хүн дурту — 14:05

АЖЫЛ-ИШЧИ ИШКИНЧИЛЕР

Бүгү ООРЖАКТЫҢ тыртырган чуруу

Материалды 8-гы арындан номчуур.

Хемнерниң дожу частып эгелээн...

Тываның хемнери бо чылын апрель айның ийиги болгаш үшкү он
хонуктарының үезинде частып бадарын республиканың агаар-бойдус хай-
гаараар албан черлери баш бурунгаар медээлеп турганнар...

/ 3-кү арында

Хөйнүң сонуургалын оттурган төлевилелдер

Бо чылын Тываның культура амыдыралында база бир улут болуушкун — тыва
эки турачы танкистерниң 1943 чылдың май 20-де Ада-чурттуң Улут дайы-
нынче Кызылдан чоруп турган төөгүлүг үделгезин катап чаартып тургузары...

/ 8—9-ку арыннарда

34

муң хире уругну 2023 чылда чайгы дыштанылга
лагерьлеринге хаара тудар.

Камбы-лама эргелелинге дамчыткан

Апрель 17-ниң хүнүнде Тываның сарыг шажынынга төөгүлүг болуушкун болган. Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Камбы-лама эргелелиниң өнчүзүнче Түптөң Чойхорлиң, Үстүү-Хүрээ, Цеченлиг хүрээлерин дамчытканын медеглээн:

“Эрткен чүс чылдың тозан чылдарындан бээр Тывага сарыг шажынны катап дигизип, ооң чырыткылыг көзүн чүшкүргөн хүрээлеривис – Улуг-Хемниң ол чарыында, Каа-Хем биле Би-Хемниң каттышкан белдиринде Түптөң Чойхорлиң хүрээ-дуганны, Чөөн-Хемчикте сурагжаан Үстүү-Хүрээни, найысылалдың төвүнде Цеченлиг хүрээни республиканың Камбы-лама эргелелиниң өнчүзүнче дамчыдар дугайында документилерге атты салгаш, лама башкыларга хүлээттим.

Лама башкыларывыс ук хүрээлерниң сайзырал-хөгжүлдизинче кичээнгеи салып, ону чаагайдып, аян-шинчизин улам каастаар боор деп идегелимни чугаа-

лап дамчыттым. Ол ышкаш чүдүкчүлеривиске шажынның шын өөредиин дамчыдып, аас-кежиктиг, эки амыдырал деп чүүлду чонувуска угаадып, өөредиглиг чүдүлгө-

сүзүктү чорударын улуг башкылардан диледим”. Тываның Камбы-ламазы Гелек Нацык-Доржу Камбы-лама эргелелиниң мурнундан өөрүп четтиргенин илереткен:

“Хүрээлерниң документилери Камбы-лама эргелелиниң эргезинге турарын хөй чылдар дургузунда манап келген бис. Сарыг шажынны деткип турарыңар дээш четтирдивис.

Удавас бистиң шажынның кижилеринге өөредилге төбөлүгү болур чаа “Тубтен Шедруб Линг” хүрээзиниң үрде ман ажыдышкыны болур. Ону база деткир бис”.

“Цеченлиг хүрээзин биске бергени аажок улуг өөрүшкү. Шажынның сайзыралыңа кончуг балалбас истерни арттырып чоруур бис. Ынчангаш чазаавыс, шажынывыс, чонувус үжүлчү черле кезээде демниг чоруу болзувусса-ла, шажынывыс даа, чуртувус-даа кончуг сазыраар” – деп, Санчай башкы чугаалаан.

Камбы-лама эргелели Тывага 1997 чылда тургустунг. Федералдыг хоойлу ёзугаар хүрээниң өнчү-хөреңгизинге ооң ажил-чорудулгазын хандырыңа болгаш төөгүнү болгаш культураның тураскаалдарыңа хамаарышкан оран-сава, черлер, бүдүрүлгө ачы-буян, социал, культура-чырыдышкыны болгаш еске-даа хереглелдин объектилери туруп болур.

/ Чыжыргана САД
белеткээ

«Арыг агаар» федералдыг төлевилел

«Экология» национал төлевилелдин «Арыг агаар» федералдыг төлевилелинге регион киришкеш, 2030 чылга чедир Тываның найысылалында хуу секторнун көвей кезин экологтуг арыг энергия дөстүг одалгаже шилчидерин чедип алган деп, ТР-ниң Одалга болгаш энергетика яамызы дыңнаткан. Тываның Баштыңы В. Ховалыг республиканың Дээди Хуралының (парламент) депутаттарыңа регион Чазаның 2022 чылда кылган ажилын илеткеп тура, төлевилелдин шинчилел чадазынче киргенин дыңнаткан.

Эң-не хирлиг агаарлыг 29 хоорай санында Тываның найысылалы «Арыг агаар» федералдыг төлевилелче киргенин сагындыраал. Кызылда агаарже ыш үндүрерин өйлөп, ону эвээжедир ажилды сентябрь 1-де эгелээн. 2020 чылга деңнээрге, 2030 чылга чедир хоорайны хөөлөндирген ышты агаарже үндүрери ийи катап эвээжээр ужурулг. Одалганың элээн каш аңгы хевирлери – электрочылы-дылга, газификация база Кызылдың ЧЭТ-те коштунган төпчүткен чылыг ханды-рылгазы көрдүнүп турарын, Одалга болгаш энергетика яамызы тайылбырлаан. «Ыш чок кылдыр болбаазыраткан, тускай одаар чүүлду ажы-лаар арга база бар» — деп, республиканың одалга болгаш энергетика сайыдының албан-хүлээлгезин күүседип турар Э. Куулар чугаалаан.

Амгы үеде регионнун эрге-чагыргазы одалга-энергетика санаашкынын белеткеп турар. Төлевилелди 2025 чылдың эгезинде акшаландырып эгелээр.

/ Тываның Чазаның парлалга албанының медеэзинден.

Чаа томуйлаашкыннар

Тываның Чазаның агроулетпүр болгаш бойдус камгалалының айтырыгларын харыылап турар чаа оралакчы дарганы таныштырып тура, Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг мынчаар бижип турар:

“Бөгүн агроулетпүр болгаш бойдус камгалалының айтырыгларын харыылап турар чаа оралакчы дарганы бүгүдөгө таныштырдым. Алик Кертик-оолович Монгуш муниципалдыг албанга үр чылдарда ажилдап келген байлак арга-дуржулгалыг кижиге. Сөөлгү 6 чыл дургузунда тараалаң Таңды кожуунну удуртуп келген. Боду малчын өг-бүлөгө төрүттүнгөн, ынчангаш көдээ ажыл-агый-биле чоок таныш кижиге. Кады ажилдажып келгеним чылдарның дургузунда ооң ажилгыр-тудунгурун, улус-

ту эвилелдээр шинектиин, чидиг айтырыгларны шиитпирлеп билир арга-дуржулгазын эскердим.

Бодумнун оралакчымга ооң харыылаар бирги чергелиг сорулгаларын айыттым. Агаар-бойдустун кадыг-ширин байдалдары мал оолдаашкынын доозарыңа шаптыктаан. Малдың чаш төлүн онча-менди кадагалаары тоң чугула. Часкы хову ажилдарыңа белеткел база идепкейлиг чоруп турар. Бис мында чаңчылчаанывыс, карылгалыг орук-биле эвес, а хамык шиитпирлерни баш бурунгаар ылавылалдыг санаар, түңнээр, сайгарар орук-биле чоруп олурар бис. Арга-арыг өрттерин болдурбазының талазы-биле улуг ажилдарны калбартывыс. Экологияны кадагалаары, бойдус курлавырларын камнаары болгаш ону улам ыңай

өктөредир – бистиң кол сорулгавыс ол.

Уран-оол Алдын-оолович Ондар Тыва Республиканың Баштыңының чөөлүкчизиниң албан-дужаалынче шилчип турар. Ооң

арга-дуржулгазы, ажилдап кылып турган үлө-херээк адырга ажилдаар салгалдарга ажыктыг болуп артар – деп, Владислав Ховалыг немээн.

/ А. ХЕРТЕК белеткээ

| ҮЕРГЕ УДУР КАМГАЛАЛ ХЕМЧЕГЛЕР |

Хемнерниң дожу частып эгелээн...

Тываның хемнери бо чылын апрель айның ийиги болгаш үшкү он хонуктарының үезинде частып бадарын республиканың агаар-бойдус хайгаараар албан черлери баш бурунгаар медээлеп турганнар. Оларның медээлери херек кырында бадыйкаттынып эгелээн. Апрель айның 15–16 хуннеринде Каа-Хемниң адаккы агымының, Улуг-Хемниң үстүкү агымында (найысылал Кызыл хоорай дужунда) дожу частып баткан. Апрельдин сөөлгү он хонуктарында Бии-Хемниң дожу бадып эгелээр. Бо айның сөөлгү, май айның баштайгы он хонуктарында чавыс черлерниң хары эрип баткаш, Каа-Хем, Бии-Хем, Улуг-Хем дээш өске-даа хемнерниң суунуң деңнелин бедидип, оларның уннарында чавыс черлерде суурларның девискээрин хөмө алырының айыылы бар.

Россияның Онза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң медээлээни-биле алырга, 18 суурнуң чавыс черлеринде 1 муң бажыңны хар болгаш хем суунуң үери хөмө алыр чыгы. Ол бажыңнарда ниитизи-биле 3 муң хире кижилер чурттап турар.

Тываның тайга-сынна-рының кырында чагган харның кылынын 2023 чылдың

январьның төнчүзүнде, февраль айның эгезинде хемчээп көөрге, ооң кылыны ортумаак деңнелден барык ийи катап улуг болган. Республиканың девискээринге апрель айга чедир хар чагган, ынчангаш бо чазын эрэн харның суунуң үериниң хемчээли база 2 катап-даа улгадыры чугаажок. Ынчангаш сугга элээн суурлар алзып болурунун айыылы бар. Бажың-балгады үерге таарышкан 11 муң кижилер түр када чурттаар 111 пункту, 500 кижилер түр үеде хоргадап болур шимчеп чоруур 3 пункту ажыдарына онза байдалдар албан черлери белен.

Суг үериниң үезинде чорудар камгалал ажилдарының тускай өөредилгезин республиканың Хамааты камгалалының болгаш онза байдалдар албан черлери эрттирген. Үер үезинде камгалал ажилдарына, озал-ондактарны чайладырынга 3,6 муң камгалакчыны, 767 санныг янзы-бүрү техниканы, 58 хемени болгаш катерлерни ажыглаарын өөредилгениң түңнелдери-биле планнаан.

Үер үезинде оруктарга камгалал болгаш септелге ажилдарына республиканың орук-транспорт комплекси база белеткенип турар. Кайы оруктарның кайда участоктары үер суунга хөмө алдырып болурун баш бурунгаар тодараткан. Оруктарга озал-ондактыг байдал үезинде камгалал-септелге ажилдарына ажыглаар 140 санныг тускай

техника белен, каяа бергелер тыптып кээр болдур ынаар машина-техниканы шалыпкын чорудар.

Хемнерниң уннарын аштаар, ханыладыр талазы-биле ажилдарны Бии-Хемде Туран, Чеди-Хөлде Элегес, Чөөн-Хемчикте Чадаана хемнерге 2022 чылда кылып чоруткан. Мурнуку чылдарда хемнер үериниң суунга хөмө алзып турган Туран биле Чадаана хоорайлар, Чеди-Хөл кожуунда Сайлыг суур 2023 чылда үер суунга алыспас деп болур.

Часкы үер үезинде камгалал болгаш үрелиишкннерни дүрген чайладыр талазы-биле ажилдарга республиканың электри четкизиниң ажилдакчылары шыңгыы белеткенип турар. «Россети Сибирь Тываэнерго» компанияның дыңнатканы-биле алырга, 282 кижилер составтыг 37 бригада озал-ондактыг байдалдар

үезинде дүрген хөделиринге кезээде белен. Олар 124 санныг янзы-бүрү тускай техника, суг озал-ондааның үезинде чурттакчылыг черлерни түр када электри энергиязы-биле хандыраарының 14 курлавыр шимчедикчилери, көжүрүп чоруур трансформатор болгаш суг үндүр сордурар күчүлүг насостар-биле чепсеглеттинген.

Үер үезинде камгалал болгаш озал-ондактарны чайладыр ажилдарга хамаарылгалыг албан черлериниң белеткели багай эвес деп болур.

Тыва Республикада сугга алзыр девискээрлерниң кызыгаарының дугайында медээлерни шимчeves өнчүнүң чаңгыс аай күрүне реестринче кириер ажилды 2023 чылда доозарын Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг бо ажилга хамаа-

рылгалыг албан черлеринден негээн. Бо реестрге кириген девискээрлерге чурттап бажыңнарын, чурттакчылыг черлерни оларны сугдан камгалаар инженер тудуглар чокка тударын чөпшээрeves, суг озал-ондаа болбас байдал баш бурунгаар тургустунар. Ындыг зоналарның карта-схемаларын Тываның дөртөн суурунга хамаарыштыр ажилдап кылыр ужурлуг. Бо чылга чедир 31 суурнуң сугга алзып болур зоналарын тодарадып тургустан, 9 суурнуң ындыг зоналарын тодарадып тургузары арткан.

Часкы үер үезинде камгалал ажилдарын чорудуп тура, онза байдалдар албан черлери-биле иштиги херектер, тус чер эрге-чагырга органнары демниг ажилдаарын оларга Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг дааскан.

/ Лопсан МОҢГУШ.

| Көдээ АЖЫЛ-АГЫЙ |

Дөрт арат ажил-агый деткимчени алыр

Тываның Көдээ ажил-агый олгаш аш-чем яамызы Тыва Республиканың социал-экономиктиг өгжүлдениң бот-тускай программа-ы-биле «Агроүлетпүр комплексиниң материал-техниктиг баазасын эки-дери» угланышкынга субсидия алыр чагыглары сайгарып көргенин дыңнаткан. Республиканың дөрт арат ажил-агыйы ТЭСЭР шугуму-биле деткимчени алырын яамының миссиязы шиит-ирлээн. Чагыг кириген девискээрлерни ниитизи-биле 13 млн рубльге акша-ндар.

Бир чыл ажа берген, бүрүткелдиг көдээ ба-раан бүдүрүкчүлери үне деткимчезиниң ол-вириңче кордап болур. Программаның киржикчи-ри салган негелделерге жүрү турары база чогуур документи-биле чыып алы-чуула. Көдээ ажил-агый

яамызының албан езунуң курлавырларындан ол негелделерниң даңзызын көрүп болур.

Бо чылын субсидияларны Барыын-Хемчик кожуундан үш база Бай-Тайга кожуундан бир ажил-агый алыр.

«Алаш» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативинде 644 аът бар. Күрүнеден алыр акшазы-биле мал чеми белеткээр трактор, аңаа кожуглар садып алыр план-ныг. Тараачын-арат ажил-агый баштыңы Айлаңмаа Монгуш трактор, картофель олуртур дериг-херексел садып ап, турлаанга кудук кактырар бодалдыг. Сарлык, хой база аъттар тудуп турар «Арыг-Хем» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативи чаа техника аймаа садып алыр. А Бай-Тайгадан ТАА баштыңы Айлаң Иргит 110 аът күштүг МТЗ-1025 тракторну күрүне деткимчезиниң акшазы-биле садар.

Республиканың социал-экономиктиг өгжүлдениң бот-тускайлан

программазының «Агро-үлетпүр комплексиниң материал-техниктиг баазасын экижидери» угланышкында бо чылдың акша-хөреңгизиниң деткимче хемчээли бүрүнү-биле шиңгээттимээн болганда, бо чоокку үеде документи-биле хулээп алырын база катап чарлаар деп турарын Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы дыңнаткан.

«Тыва Республикада сүткүр болгаш эъткир мал ажил-агыйының өгжүлдези болгаш көдээ ажил-агый продукциязының бол-баазырадылганы» угланышкында база чагыгларны катап хулээр. Комиссия шиитпири-биле алырга, бо угланышкында документ кириген кордакчыларның чаңгызы-даа ийиги чадаже эртпээнин яамы тайылбыр-лаан. Ооң чылдагааны – кириген документи-биле долу эвес азы берген документи-биле медээлер шын эвес болганында.

/ ТР-ниң Чазааның

| ХОВУЛАРГА, АРГАЛАРГА ӨРТТЕРГЕ УДУР БЕЛЕТКЕЛ |

Хынамчада хорамча чок

Кызыл кожуунун Черби суурнуң чоогунга ийи өрт хып үнген, олар 150 га арга-ыяштыг девискээрде калбарып кыпкан уржуунда, Черби суурнуң кыдыында 10 хире чуртталга бажыңнары база өрттени берген. Ол өрттерни өжүрери-биле, Онза байдалдар яамызының машина-техникалыг өртчүлери, арга-ыяшты өрттерден агаардан камгалаарының авиаотрядының парашютчулары өрт хып турар девискээрде кончуг дүрген четкен. Черби суурда өрттенип турар бажыңнары демни-биле өжүргөш, оларның чурттакчыларын түр када чурттаар пунктуларже көжүргөн. Арга-арыгда өрттерни база өжүрүп каапкан. Ол өрттерни өжүреринге 335 өртчү киришкен, 82 санныг тускай техниканы болгаш боду ужар агаар дериг-херекселин ажыглаан.

Арга-арыгны болгаш оларның девискээринде чурттакчылыг черлерни камгалаар талазы-биле мындыг планыг өөредилгени Онза байдалдар яамызының өртчүлери биле арга-ыяшты өрттерден агаардан камгалаарының авиаотрядының парашютчулары март айның ортаа үезинде Черби суурга болгаш ооң чоок-кавызынга эрттиргенер.

Тываның агаар-бойдузунуң байдалы бо чазын шоолуг-ла изиг эвес, май айның ийиги чартында безин хүндүс ортумаа-биле 20 градус хире чылыг болурун агаар-бойдус хайгааралының албан черлери баш бурунгаар дыңнадып турар.

Ындыг дыңнадыглар республиканың арга-ыяш камгалаалының албан черлериниң, Онза байдалдар яамызының, арга-ыяшты өрттерден агаардан камгалаарының авиаотрядының ажылдакчыларын оожургатпаан. Хову болгаш арга өрттерин өжүреринге белеткел өөредилгелерни олар март, апрель айларда эрттиргенер. Өрттерни өжүреринге хөй удаа киришкен, арга-дуржулгазы бар-даа болза, “хынамчада хорамча чок” дээрзин олар черле утпас.

Хову болгаш арга-арыглыг черлерге хып үнген өрттерни өжүрер талазы-биле өөредилгени Россияның ТР талазы-биле Онза байдалдар яамызы, ТР-ниң Хамааты камгалаал болгаш онза байдалдар албаны, республиканың Арга-ыяш ажил-агый яамызының Кызыл кожуунда участок ажил-агыйлары Кызыл кожуунуң чагырганың киржилгези-биле Ээрбек сумунуң девискээринге март айның сөөлгү хүннеринде эрттиргенер.

Тываның ырак-узак, кадыр-

берт тайгаларына өрттерни өжүрер авиаотрядтың өртчү парашютчулары белеткелди уламчылап, МИ-8 вертолеттан тускай дериг-херексел-биле өрт хып турар девискээрже дүжеринге, самолеттан парашюттук шураарына арга-мергежилин бедидип турарлар. Бир эвес херек апаар болза, олар Россияның өске регионнарына өрттерни өжүреринге кезээде белең.

Апрель 5-тен эгелеп Тываның девискээринге өрттерниң айыылдыг үезин республиканың Чазаа чарлаан. Өрттер өжүрериниң машина-техниказын, Онза байдалдар яамызының болгаш өрттерге удур албан черлериниң ажылдакчыларын белениниң байдалынче шилчидер айтышкынны Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг берген.

Арга-ыяш ажил-агыйының болгаш бойдус ажыггалының яамызының дыңнатканы ёзугаар өрттерни өжүреринге 629 ажылдакчыны болгаш 216 санныг техника аймаан хаара тудар. Өрттер айылына удур баш бурунгаар хемчеглерге болгаш өрттерни

өжүреринге Тываның арга-ыяш ажил-агыйлары чүс хуу белең деп санап турар.

Өрттерге удур баш бурунгаар хемчеглерге, хып үнген өрттерни өжүреринге республикада агаар-бойдустуң камгалаалдыг девискээрлерде заповедниктерниң, хамааты камгалаалының болгаш онза байдалдар албан черлериниң, кожууннарның болгаш сумуларның чагыргаларының ажылдакчылары киржир.

Өрттен камгалаалдың 367 километр узун дурттуг чаа чер дилиндектерин чардырар. 644 километр узун дурттуг эрги чер дилиндектерни аштаар, арга-арыгда өрттер өжүреринге ажыглаар машина-техника чоруур 134 километр оруктарны аштаар болгаш өске-даа хемчеглерни ап чорудар.

2023 чылда өрттерге удур белеткел ажылдарында чаа чүүлдер база бар. Тываның арга-ыяш ажил-агый яамызы-биле дугуржулга ёзугаар “Тывахарылзааинформ” акционерлиг ниитилел республиканың арга-ыяштыг девискээриниң видео-хайгааралын дүн-хүн чок

чорудар, өрт хып үнгенин дүрген медээлээр амгы үен техниказын аңаа ажыглаар. Бо чаа чүүл өрттерни дүргө илередир, оларны шалыкка өжүреринге дуза боору чуга жок. Бойдус камгалаалының талазы-биле ыңдыг кады ажылдажылга улам сайзыраар болза, Тывага өрт айылын чайладырынга чарыгдалдар болгаш шүүдел эвээр апаар.

Арга-ыяш-биле кызыгаарлашкан девискээрже черни арендага алган юридиктиг болгаш хуу кижилерниң өртке удур харысалгазын база күштелдирип турар. Бир эвес оларның ээлеп турар черинден өрт ховуларже арга-ыяш девискээринге өөскүп өрттенип болза, чер ээлеринге административти харын-даа кеземче херээн онаап болур. Өрттерниң хып үнеринге буруулуг хамаатыларны 5 муңдан 50 муң рубль албан-дужаалдыг ажылдакчыларны 20 муңдан 30 муң хууда бүдүрүлгелиг хамаатыларны 40 муңдан 60 муң рубль акшага хоойлу-дүрүм ёзугаар торгаар.

Бо чылдың апрель айның баштайгы чартында Кызыл кожуунуң девискээринге – 2, Улуг-Хемге – 1, Танды 1 хову өрттери хып үнген. Ол өрттерниң хып үнеринге буруулуг болган дөрт кижин илередип тыпкан. Оларның бирээзиниң буруузун истеп бадыткааш, торгаалды онаанган. Ийи кижиге хамаарышты истелге ажылдары чоруп турар.

Эрткен 2022 чылда республиканың арга-арыгларының 22 муң га девискээринге 197 өрт хып үнгөш, 218 миллион рубль когаралды чедирген. Ындыг улуг когаралды 2023 чылда болдурбазынче угланган өрттерге удур белеткел ажылдары амгы үеде чоруп турар.

“Өрт таңныылы”

Хып үнген өрттерни дүрген тодарадыр сорулга-биле “хараар таңныыл” аргазын совет үеде аажок ажыглап турган. Бо арга эң ылаңгыя Тыва ышкаш дагларлыг девискээрлерге дыка эптиг болган. Ховуларда, тайгаларда кайда өрттер хып үнүп кээрин хайгаарап көөр, оларның дугайында дораан өрт болгаш арга-ыяш албан черлеринге дамчыдар ажылдакчыларны бедик даглар кырынга дежурныйладып каар. Оларны чон “хараар таңныыл” деп адап каан. Өрт хып үнгенин, ыштыг одаглар кыпсып медээлээш, оон бедик даг кырындан халып баткаш, орду черде манап турар машина-балгаттыг эштеринге кайда өрт хып

үнгенин дамчыдар турганнар. Рация тыптып кээрге, “хараар таңныылдарың” ажылы чиигээн, кайда өрт хып үнгенин рация-биле дамчыдып каап чыдар. Күштүг ССРЭ буступ дүжөргө, “хараар таңныыл” аргазы кагдынган.

“Чаа чүүл – уттундурган эрги чүүл” деп чугаа бар болгай. Эрте-техника аажок сайзыраан амгы үеде “хараар таңныыл” арганы база катап ажыглап эгелей берген. Чүгле кижилерни нарын харылзаа болгаш хайгаарал техниказы солаан.

Тываның арга-арыг девискээриниң участоктарын хайгаарап, өрт хып үнерге, ооң дугайында дораан-на дыңнадыптар видео болгаш харылзаа дериг-херекселин

бедик черлерге тургузуп эгелээн. Баштайгы видеокамераларны республиканың ийи кожууннарында тургускан. Таңды кожуунуң Балгазын арга-арыг ажил-агыйының девискээринде, Би-Хем кожуунга хамааржыр “Тайга” станцияда бедик черлерде ийи видеокамера амгы үеде ажылдап турар. Хөй кижилер кээп дыштаныр, каттаар, тооруктаар бо черлерге өрттерни дүрген илередир, шалыпкын өжүрер арга тыптып келген.

Шак-ла ыңдыг дериг-херекселди Чаа-Хөл биле Чөөн-Хемчик кожууннарның кызыгаарлашкан арга-арыглыг девискээринде бедик Ак-Хая дагың кырынга чоокку үеде тургузар. Чаа-Хөлдүн Ак-Туруг, Кызыл-Даг, Чөөн-Хемчиктин Чадаана, Бажың-Алаак сумуларның девискээри видеохайгааралга кирер, аңаа өрттерни дүрген илередир болгаш өжүрер арга

тыптып кээр.

Бедик черлерде тургускан дериг-херекселди “Өрт таңныылы” деп адаан. “Өрт таңныылы” бодундан 30 километр долгандыр ырак черде хып үнген өрттү чүгле ыжындан-на “билип кааптар”, ооң дугайында ол-ла дораан медээлелер.

“Өрт таңныылдарының” үзүктел чок ажылдаарын хандырар талазы-биле техниктиг ачы-дузаны “Тывахарылзааинформ” акционерлиг ниитилелдин ажылдакчылары чедирер, херек кырында ажыгалын “Авиалесоохрана” федералдыг бюджет албан чери болгаш ТР-ниң Арга-арыг ажил-агый яамызы чорудар.

“Өрт таңныылдарың” Тываның өске-даа кожууннарына тургузарын планнаан. Олар эрте частан орай күске чедир ажылдаар.

Шылгалдаларга белеткел

Сүт-Хөл кожууннун өөредилге эргелелин ууртукчузу Алёна Монгуш-биле кожууннун өөредилге адырының байдалын со-нуургап, башкыларга ме-тодиктиг ачы-дуза болгаш хуруне шылгалдаларына белеткел дугайында чуга-лаштывыс.

МЕТОДИКТИГ ДУЗА ЧЕДИРЕР ТӨП

Алёна Григорьевнаның чугаазы-биле, 2023 чыл-дан тура дагдыныкчы баш-кыларны 5 аңгы хевирге тургускан: башкы – башкы, башкы – өөреникчи, удуртук-чу – өөреникчи, башкы – сур-туул, өөреникчи – өөреникчи. Ооң кол сорулгазы – кожуннун школаларынче аныяк башкыларны хаара тудары база билигннн шына-рын бедидери. Ооң мурнунда “Аныяк башкы” деп регион төлевилелин амгы үеде “Мээң башкым” кылдыр эде адааш, ажылды чорудуп эгелээн.

Ордумак болгаш дээди өөредилге албан черлеринде кожуннун тускай керээзи-иле өөренип турар сургуул-дарны практикалап кээрге, школаларга арттырып алып танышкынны методиктиг ачы-дуза кустелдирип турар дээр-ин ол чугаалаан.

2020–2022 чыл-дарда “Аныяк башкы” программазының шиңгээт-тинин дугайында Алёна Монгуш кысказы-биле таныш-арды.

– 2020–2021 өөредилге алында “Аныяк башкы” төлевилели-биле Кызыл-Тай-школазынга сан болгаш физика башкызы кылдыр ТывКУ-ну чаа дооскан аныяк башкыны өвүрдөн чалап алган бис. 2021–2022 чылда Алдан-Маадыр школазында дашкы дылдар башкызын аныяк Ондарны школага кылдыр төлевирлиг чыгымче-биле хаара туткан.

2022–2023 өөредилге чылында Бора-Тайга школазынга чурук баш-кызын төлевилел дуза-зы-биле керээз эзугаар ажылче хүлээп алган. Олар программаның негелдези эзугаар 3 чыл дургузунда школага ажылдаар.

Ол ышкаш школа-ларны башкы кадрлар-биле хандыраар сорул-галыг “Көдээ черниң башкызы” федералдыг төлевилелдин ачызын-да 2022 чылдан Алдан-Маадыр школазында орус дыл башкызы керээз эзугаар ажылдап турар. Программа дуза-зы-биле 2023 чылда Ка-ра-Чыраа школазынга математика башкызын хаара тудары көрдүнгөн.

Оон ыңай кожуннун шко-лаларында “Өзүлдениң точ-каларын” 7-ни, “Чурагайлыг өөредилге хүрээленин” 6-ны ажиткан. “Өөредилге” национал төлевилелинн “Амгы үениң школазы” угла-нышкынында “Школа сис-темазын чаартыры” феде-ралдыг программа-биле Алдан-Маадыр школазынга капиталдыг септелгени чору-дуп, өөредилге дериг-херек-селдери-биле бүрүнү-биле чүмнээн.

Башкыларның про-фессинал өзүлдэин чоруда-ры-биле, кожуннун башкыла-ры Россияның Чырыдышкын академиязының курстарында онлайн хевирге өөренип турар. 2022 чылда 58 башкы билиин бедиткен, бо чылын 15 башкы өөренип турар.

Россия чергелиг инфор-матика, биология, физика эртемнеринн олимпиадала-рынга 20 башкы киржип турар. Күзүн бойдус эртемннн болгаш орус дыл башкылары аңаа киржир.

Россия чергелиг “Мээң тергин кичээлим” деп

/ Өөредилге эргелелиннн ажылдакчылары.

профессинал мергежил мөөрейинге, ооң мурнунда чылдарга бодаарга, техноло-гия, даштыкы дыл, орус дыл, физика, немелде өөредилге башкызы, эге класс башкы-лары хөй болгаш идепкей-лиг киришкеннер. 9 башкы киришкеш, 5-и тиилээн, 4-ү шаңналдыг черлерни алган. Мөөрейинн республика чада-зынга ол башкылар тиилээш, улаштыр Москвага киришкеш база чедишкннн болган-нар.

КҮРҮНЕ ШЫЛГАЛДАЛАРЫНГА БЕЛЕТКЕЛ

Чаңгыс аай күрүне шыл-галдазын 83 кижиде дужаар, оларның аразындан 83-ү – 11-ги классчылар, 14-ү – кезээки өөредилгениң доозукчулары. 9-ку классчылар 178 кижиде, оларның 22-зи шылгалдалар-ны чиигелделиг дужаар.

Күрүне шылгалдаларына белеткел консультациялар-ны чурум эзугаар өөредилге чылының дургузунда эрт-тирип, ада-иелерге болгаш доозукчуларга тайылбыр ажылдарын чорудуп турар. Кожун башкыларының

эртемнер аайы-биле 9 аңгы каттыжышкыннары ажыл-дап турар. Ында ажылында эки түңнелдерлиг, дээди категорияның башкыла-ры болгаш школаларның иштики методиктиг катты-жышкыннар удуртукчула-ры кирген. Дыштанылгалар үелеринде сан болгаш орус дыл башкылары школаларже үнүүшкүннерни чорудуп, 9 болгаш 11-ги класстың доо-зукчуларына онлайн хевир-ге-даа консультацияларны эрттирип турар.

Дыштанылгалар, байыр-лалдар үезинде “Май школа-зынга” доозукчу класстарга консультациялар болуп турар. Часкы школаның онзагай чүүлү – ТывКУ-нун баазазынга болгаш ТР-ниң агролицейинге уруглар биология, химия, сан болгаш физика шылгалдала-рына белеткел консульта-цияларга өөренигеш келген. 2022 чылдан тура агролицей Сүт-Хөл кожуннун өөредилге болгаш билиг шынарын бедидер талазы-биле хары-салгалыг куратору даалганы хүлээнген. Ооң башкылары дыштанылгалар үезинде кожуннун өөреникчилерин

шылгалдаларга белеткел турар.

2020–2022 чылдың 9-ку классчылары орус дыл болгаш сан эртемннн шыл-галдазынга өзүлделиг болуп турар. Ол ышкаш олар ни-итилел эртемннн шылгал-дазын хөйү-биле шилип турар. 2022 чылда 35 кижиде шилээн болза, бо чылын 46 кижиде дужаар. Ниити сан-чурагайдан өөреникчилер ниитилел эртемннн шылгал-дазын 50 хуудан ажыр шилип турар.

Сөөлгү чылдарда уруглар физиканың шылгалдазын хөйү-биле дужаап турар апарган. 2021 чылда физика-ны 5 кижиде шилээн болза, 2022 чылда 15 кижиде, бо чылын 13 кижиде шилип алган.

11-ги класстың доозукчуларының аразында аттестат албайн турар тава-рылгалар чылдың-на эвээжеп турар. Чылдан чылче шыл-галда түңнели экижип турар. 2023 чылда ийи доозукчу ал-дын медальче кордап турар. 9-ку классчылардан – 7 кижиде.

Орус дылдың күрүне шыл-галдазын 2021 чылда Кызыл-Тайга өөреникчизи 97 баллга, 2022 чылда 87 балл чедир эки көргүзүлгелерлиг уруглар бар.

КҮРҮНЕ ШЫЛГАЛДАЗЫН ДУЖААР ЧЕР

Суг-Аксының школа-зы – күрүне шылгалдала-рын эрттирер чер. Ында 11 аудитория бар. 2023 чылда 9-ку классчыларның саны хөй болганы-биле шылгалда дужаар өрээлдер чедишпейн турар. Кара-Чыраа школазын-га кадыкшының байдалы-биле чиигелделиг дужаар уругларга немелде шылгалда дужаар өрээлдерни белеткел турар. Шылгалданы черле төп черге эрттирер, чаа школаның ту-дуун шимчедирин, уругларга өөрениринге болгаш шылгал-да дужаап алырынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузарын дилеп турар.

/ Д. КАРА-САЛ.

Кадыкшыл сезонунга белеткел эгелээн

Кадыкшылга кампаниязының бүдүзүүнде Тывага чогоонда тугларның стационар тергелери хөл чоогунга ыыл чок, эпиг, тускай эиттинген эштир зона-алыр. Республиканың туризм талазы-биле ниитилелдин удуртукчузу Хан Догур-оол Чазактын парат хуралына ону чынаткан. Ооң чугаазы-би-алырга, “Туризм болгаш дүлээчел чорук” нацио-нал төлевилелинн грант азы-биле Чагытайда эш-терлерни чаагайжыдар.

Чайгы кадыкшылга кампаниязының бүдүзүүнде респуб-лика улуг белеткел ажылда-п турат. Уругларны дыштан-ып, кадыкшыдып, аңгы-бир ажытыг чүүлче

хөйү-биле хаара тудары – бистиң ажылывыстың бир кезээ – деп, Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг чугаалаан. – Республика чай-гы сезонга белеткенип тура, уруг-дарының дыштанылгазы аянныг болгаш айыыл чок эртерин чедип алып.

Тускай шериг операциязы-ның киржикчилеринн өг-бүлелеринде ажы-төлдүн чайгы дыштанылгазын орга-низаастаанын онза хыналдага алырын губернатор айткан.

Чазак Даргазының со-циал политика талазы-биле оралакчызы Орлан Сарыг-лар чайгы сезонга белеткел ажылдары база уругларның дыштанылгазын организа-стаарына тодаргай кандыг ажыл кылдынганын Тываның Баштыңына илеткээн. Республиканың харысалга-лыг яамылар болгаш ве-домстволар удуртукчулары

база дыңнадыгларын берген. Губернатор илеткелчилерниң амгы байдалга база ам кы-лыр ажылдарына даянган, уруглар хүлээр лагерлер болгаш ол чоок-кавызында девискээрнн ниити белет-келинге, айыыл чок чорукту хандыраарына, уруглар-биле ажылдаар эмчилер болгаш башкылар командаларына хамааржыр тодаргай даалга-ларны ведомство бүрүзүнге берген.

Тодаргай сорулгалыг коллективке ажылдаар со-нуургалдыг, эп-найыралдыг, демниг коллективтер лагер-лерге ажылдаар ужурул деп, губернатор демделгээн.

Орлан Сарыгларның дыңнадыгын алырга, 34 муң хире уругну 2023 чылда республикада дыштанылганын шупту хевир-лери хаара тудар. Июнь 1–3-те 145 хүндүскү лагерлер

ажыттынар, а июнь 5-тен 15-ке чедир хоорайдан дашкаар 19 лагерь уругларны хүлээп эгелээр. Оон аңгыда, июнь 10-дан 14-ке чедир ажыттынар ийи майгын лагерьге 150 уруг дыштаныр.

50 хире школары “Артек”, “Океан”, “Смена” база “Орлё-нок” бүгү-российжи уруглар төпттеринче айттаныр.

Республиканың Кадык кам-галал яамызы диспансер уче-дунда турар 703 уругну май 15-тен сентябрь 15-ке чедир “Шира хөл”, “Белокуриха”, “Карачи хөл”, “Калуга-Бор”, “Кирицы”, “Горный воздух” база “Вулан” дээр ышкаш санаторий-курорт органи-зацияларына кадыкшының аайы-биле дыштанырын дыңнаткан.

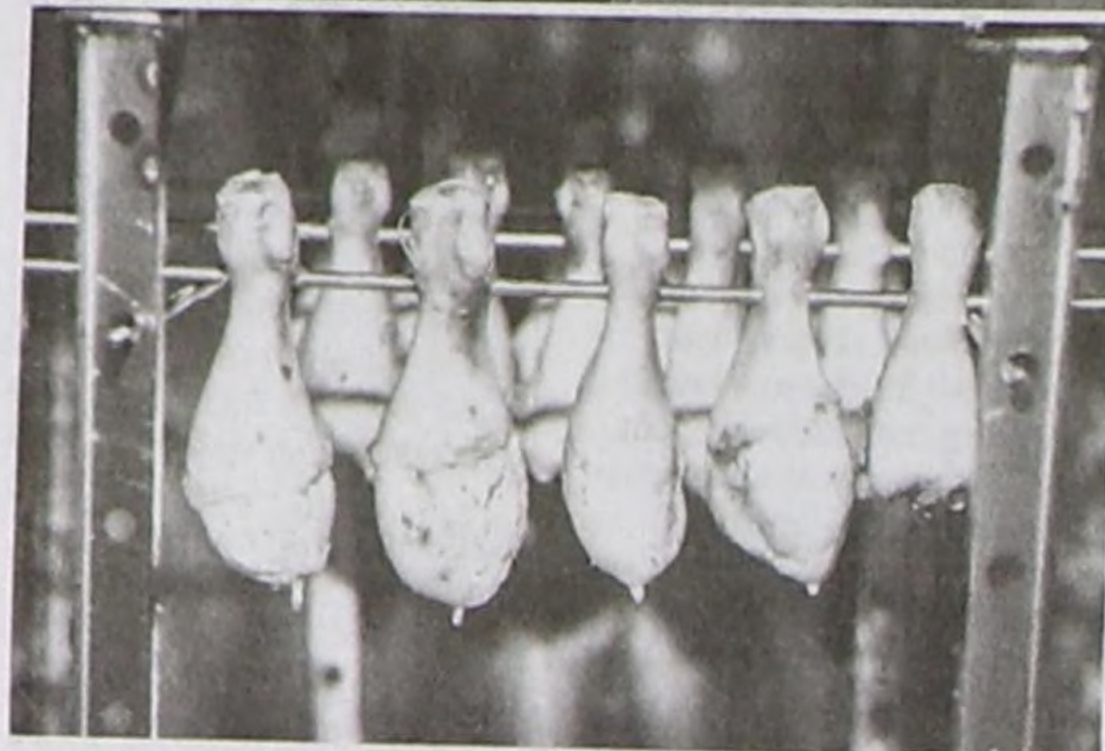
Тываның Культура, Спорт база Өөредилге яамыларының албан черлеринн баазазында

түр үениң дыштанылгазын организаастап турар 178 төп республика девискээринге уругларның чайгы дыштаныл-газынче 15 муң ажыг уругну хаара тудар.

Аппарат хуралында 2023 чылда республика девискээр-ринге уруглар дыштанылга-зын организаастаарына баш бурунгаар демдекти салган. Эрткен чылын стационар лагерьлерге путевка өртээ 14385 рубль турган болза, бо чылын ооң ордумак өртээ 15645 рубль болур. А хүндүскү лагерьлерге дыштаныры 5565 рубль болза (эрткен чылда – 5145), майгын лагерьге – 4424 рубль болур. Путёвканың чаа өрткелеринге чогуур дугуржулгаларны кылып, Чазак хуралына доктаалдың төлевилелин көөр дээр белеткел турар.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Ажыл-ишчи ишкинчилер

Сүт-Хөл кожуунче сургак-чылаашкын үзінде социал керээ программаның киржикчилеринге ужура-жып, оларның ажыл-ижин сонуургап четтивис. Ишкин сумузунда ук программаның ийи киржикчизи бар.

ЭЪТТИ БОЛБААЗЫРАТКАШ, ӨРТЕККЕ ЧЕДИРИП...

Бир-ле дугаар эът ыштап садып турар Шеңне, Шолбан Монгуштарның бажыңга четтивис. Монгуштарның өг-бүлөзи оолдуг, кыстыг. Улуг оглу студентилээш, шериг албан-хүлээлгезин эрттиргеш, амгы үеде Тываның күрүне университетинин кезээки салбырында өөренип турар.

Көдээ черде мал-маган азыравайн чоруур өг чок дээр болза, чазыг болбас. Өскелер дег, олар база мал-маган азырап чоруур. Өг-бүлө малының эъдин садып-сааргаш, акшага чедирип алыр аргалыг апарган. Эътти болбаазыраткаш, садар болза, оон-даа эки өртөккө чедирип ап болур-дур дээш, социал керээ программаның киржи, эът ыштаар шкаф садып алырын бодай бергеннер. Ооң мурнунда Шеңне хлеб быжырап пекарня ажыдарын-даа шенеп турган. Ол планы арай-ла чогувайн барган.

2022 чылдың декабрь айда социал керээ программаның деткимчезин алгаш, 3 аңгы соодукчу, эът ыштаар шкаф база эътти ыштааш, савалаар тускай хаптарны садып алган.

Тускай хаптап каан ыштаан

эъттин даштынга этикетказын чогаадып кылырын Шеңне боданып турар. Аңаа чемниң ады, деңзизи, үндүрген чери дээн ышкаш садып алыкчыга херектиг кыска медээлерни бижиир.

Сайгарлыкчы өг-бүлө эът ыштап садарындан аңгыда, ногаа аймаан тарып, ажаап алгаш, садып-саарып акша-төгерики немей ажылдап ап турарлар. Эгелеп алган ажылын калбартыры-биле, удавас манчы-хуужуурну кылгаш, доңургаш, садып эгелээр. Далган өөр станокту болгаш эът тыртар машинаны садып алырын олар планнап турар. Эът ыштаар аңгы цех ажыдар дээш, оран-савазын белеткеп алганнар. Ол-ла черге манчы-хуужуур база кылыры планда көрдүнгөн.

Монгуштарның хериминин иштинде техниканың аңгы-аңгы хевирлери бар. Чазын, күзүн бок-даа сөөртүр, чер-даа чардырар хууда машина-балгады дээрзин Шеңне тайылбырлады. Олут орбас, чыдын чытпас, кезээ өг-бүлө деп оон безин көстүп турар.

УК-ТӨӨГҮЗҮНДЕН ШЕВЕРЛЕР

Улаштыр ол-ла суурнуң чурттакчызы Сыдым Монгуштуң чазаныр черинге четтивис.

Сыдым Ишкин сумузунун девискээринде Алды-Ишкин деп хемге төрүттүнгөш, Ишкин ортумак школазын дооскаш, шериг албан-хүлээлгезин эрттиргеш, чанып келгеш, мал-чыннап чораан. Сыдымның өг-бүлөзи беш ажы-төлдүг.

Социал керээге сумунуң чагырыкчызы Сайгал Монгуштуң сүмөзи-биле киржир деп ол шиитпирлээн. Сыдымның ук-төөгүзүндө ус-шевер өгбелери хөй. Акылары, төрөлдери доозазы чазаныр «алдын холдуг» улус. Ынчангаш чаңгыс чер чурттуглары хөй ажы-төлдүг, ус-шевер аданы деткиир дээш, ук программага киржирин сүмөлээн.

«Ада-өгбелерим шаандан тура-ла, демир-дестен өгнүң херекселдерин, ыяштан өг иштин-даа кылыр, алгы-кештен идик-хепти-даа даараар ус-шевер улус чораан. Оларны дөзээним ол боор» — деп, Сыдым чугаалады.

Күрүнениң берген деткимче акшазы-биле хаарыылдаар, хоюглаар, дилдирер станоктар болгаш өрүм дээш чазанырынга хереглээр дериг-херекселди доозазын четчелеп садып алгаш, ажылын чагыглар езугаар кылып кирипкен. Ам бо үеде чоннуң чагыыр-ла чүүлү — улуг-бичи сандайлар, тос-карактар, аяктар дээш шупту бажыңга ажыглаар херекселдер. Инек саарда, олурар бичи сандайларны хөй чагып тура-рын ол чугаалады. «Улустуң чагывас чүвези-ле чок боор,

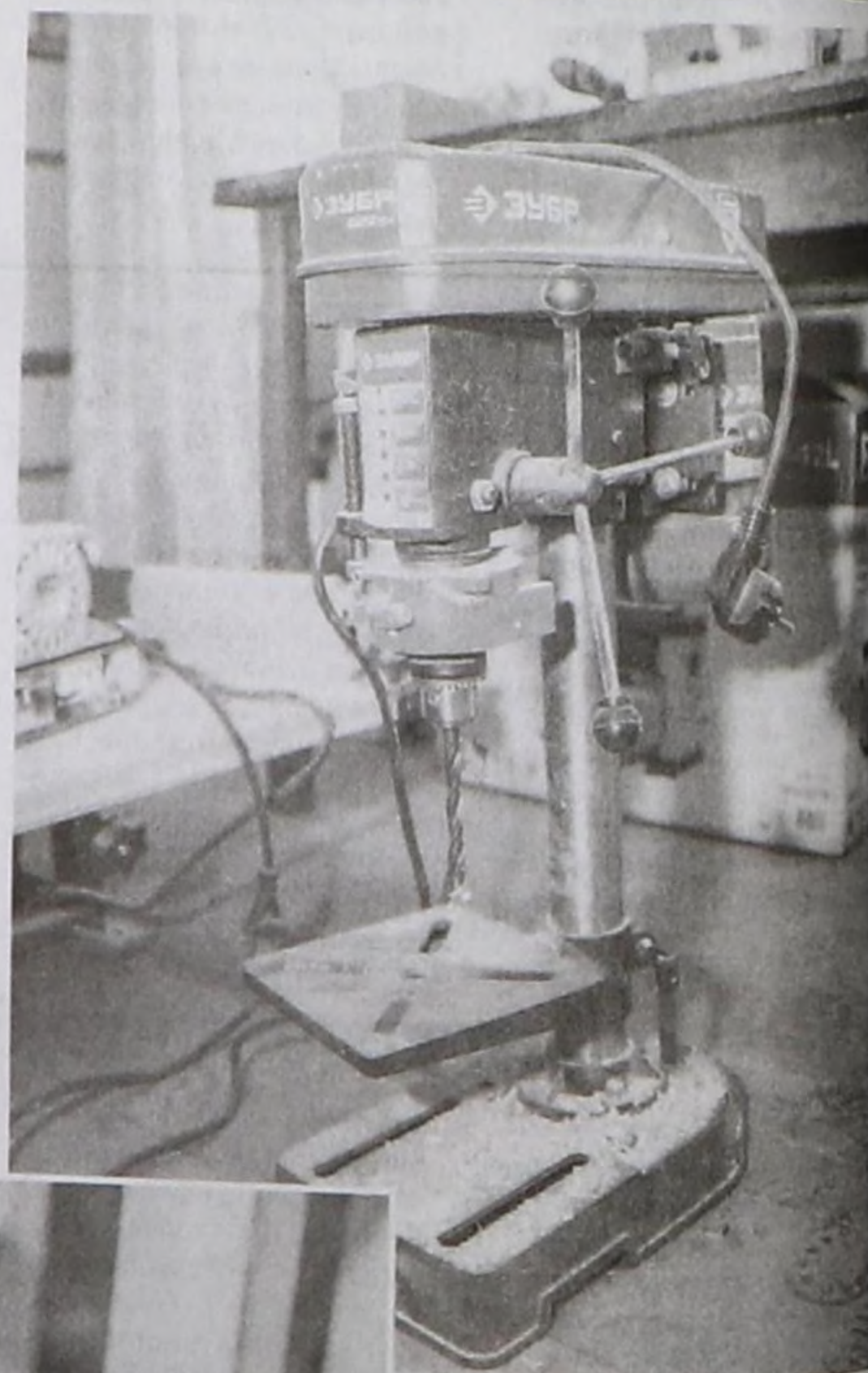
чүнү-даа кылдырар боор чорду» — деп, Сыдым немеди.

Хөй ажы-төлдүг адага чазаныр цех ажыдып алганы улуг деткимче болган. Акша-төгерики чедер кылдыр ажылдап эгелээнинге өөрзүн сеткилин Сыдым илеретти.

Ишкин сумузу — улуг кожуун төвү звес, а бичи суур болгай. Ол хирезинде ында ийи социал керээ программаның киржикчилеринин ажыл-ижи шуудай бергени өөрүнчүг-дур.

Айдың ондар

Буян ООРЖАКТЫҢ тыртыр-тырган чуруктары

Кижини бүрүзүнүн харыысалгазында

Тываның 10 кожуунда туберкулёз аарыының байдалы бо чылдың эгезинден тура хенертен баксырап эгелээнин камгалал сайыды Анатолий Югай дүвүрел-биле дыңнаткан: «Бо байдалды чүгээртедиринге кожууннарның, хөй-ниитинин, массалыг информативия чепсектеринин деткимчези кончуг чугула. Ол дээрже чонга флюорография шинчилгезин эрттирерин, аарыгның непереп турар черлеринге дезинфекция чорударын болгаш туберкулёзтан аараан кижилерге социал деткимче хемчеглерин калбартырын органиастаары болур.

Эрткен чылын туберкулёзтан аарып болгаш өлүп-хораар талазы-биле эпидемиологтуг байдалды экижидип алыр аргалыг болган бис. Байдалдың багай талаже оксерли бергени бүдүн республикада хөй-ниитинин болгаш бүгү-ле субъектилерниң кады аылдажылгазының деткимчези-биле дораан кылып чорудар ужурлуг хемчеглерин эгеп келген».

Январьдан март айга

чедир фтизиатрның учедунга 128 кижини хүлээп алган. Эрткен чылдың бо-ла үези-биле деңнээрге, 1,8 катап көвүдей берген, өскээр чугаалаарга, 59 кижини хөй. 14 хар чедир уруглар аразына 39 таварылга бүрүткеттинген. Ук аарыг Чаа-Хөл кожуунга өөскүп үнген.

Ол ышкаш республиканың 10 кожуунда аарыгның көвүдөп турары илереттинген.

Чеди-Хөл кожуунда 2-ден 8 чедир, Каа-Хем кожуунда 2-ден 4 чедир аарыг кижини өскөн. Өвүрде 2 кижини илереттинген. Чөөн-Хемчикте 3-тен 7 четкен, Кызыл хоорайда 24-тен 65, Ак-Довуракта 5-тен 7, Кызыл кожуунда 5-тен 7, Чаа-Хөлде 5-тен 8 чедир көвүдзэн.

Тываның Кадык камгалал яамызында аарыгны дүргени-биле тодарадыр сорулгалыг туберкулёз-биле демисежир штаб ажылдап турар. Ук штаб дүргени-биле шиитпирини үндүрүп, ажыл планын эдип-чазап, кожуун, сумулар чыгыргаларын хаара тутпушаан, план ёзугаар болгаш пландан дашкаар үнүүшкүннерни органиастап, илереттинген аарыг кижилерниң харылзашкан кижилерин бүрүнү-биле хаара туткаш, эмнениринче кый-

гырар хемчеглерни чорудуп турар. Чыл эгезинден тура Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Тес-Хем, Бай-Тайга кожууннарже 9 үнүүшкүн кылдырган. Оон аңгыда, регионда байдалды округ болгаш федералдыг деңнелдиң удуртукчулары база хайгааралда алган.

Эрткен неделяда Тывага Сибирь федералдыг округтуң штаттан дашкаар улуг фтизиатр эмчизи болгаш Новосибирскиниң туберкулёз талазы-биле эртем-шинчилел институтунун бичии уруглар фтизиатры Ирина Павленок кээп чораан. Амгы үеде республиканың туберкулёзка удур албаны; Новосибирскиниң төлээлериниң берген даалгазы-биле аарыгның өөскүп үнген черинге дезинфекция ажылын чорудар болгаш Чаа-Хөл кожуунун чурттакчы чонунга шуптузунга эмчи шинчилгезин эрттирер ажылды чорудуп турар.

Кадрлар талазын күштелдирери-биле эрткен чылын Туберкулёзка удур диспансерже ординатура дооскан 2 фтизиатр эмчини хаара туткан. Бо чылын ам-даа 2 эмчини манап турар. Ниитизи-биле бир чыл дургузунда

фтизиатр эмчилер одуруунга 7 кижини немешкен түңнелинде, дээди эртемниг специалистер саны 70 четкен.

Флюорография шинчилгезин эрттир турар кижилер саны 3,2 катап көвүдзэн. Январь 1-ден тура 43077 кижини шинчилгени эрткен болза, эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, 8801 кижини хөй болган. 2-ден хөй чылдар дургузунда флюорография шинчилгезин эртпейн турган кижилер саны 3 503 кижини эвээжзэн. Оон мурнунда 19 862 кижини турган болза, ам 16 359 кижини апарган. Циль-Нильсенниң чарааны микроскопка көөр арга-биле 2668 кижини хынаан.

Бо чылдың эгезинден тура туберкулёз илереттинген 61 черге бүрүнү-биле дезинфекцияны чоруткан.

«Аарыг кижилер санының көвүдөп турары, чонну эмчи шинчилгезинче хөйү-биле хаара тутканындан болуру чугаажок — деп, Анатолий Югай тодаргайлаан. — Ынчалза-даа ол дээрже сула салдынар чылдагаан эвес-тир. Үш чыл бурунгаар флюорография болгаш рентген аппараттарының эргижирээни-биле улуг бергедээшкиннерге таваржып турган бис. Амгы үеде ыраккы кожуун, сумулардан эгелээш,

Чеди-Хөл кожуунда 2-ден 8 чедир, Каа-

Хем кожуунда 2-ден 4 чедир аарыг кижини өскөн. Өвүрде 2 кижини илереттинген. Чөөн-Хемчикте 3-тен 7 четкен, Кызыл хоорайда 24-тен 65, Ак-Довуракта 5-тен 7, Кызыл кожуунда 5-тен 7, Чаа-Хөлде 5-тен 8 чедир көвүдзэн.

республиканың шупту эмнелгелери амгы үеиниң чаа дериг-херекселдери-биле дериттинген. Ол эмчи шинчилгезиниң көргүзүлгелерин экижидеринге улуг салдарлыг болган. Республиканың чурттакчылары, кижини бүрүзү хамааты хүлээлгезин күүседип, шинчилгени эрттир, илереттинген аарыг кижини бүрүзү шыңгы сагылга-чурум-биле эмнээшкинни алыр болза, туберкулёз талазы-биле эпидемиологтуг байдалды ынчан экижидип алыр бис».

/ Чыжыргана СААЯ
белеткзэн.

СПОРТ |

Седен-Очур Кара-Салдың тиилелгези

Исанында эртер хүреш аргылдаазын апрель 15-те Сүбедей» спорт өргээзинге кижини кожуунун чыгырганы бекдик болгаш солун байлаа органиастап эрттир-кен. Аңаа 85 килге чедир 77 аа шыырак 88 мөге күжүн өнөшкен.

Маргылдааның аажыдышкынынга ТШО-да тыва эргилерни харыылап турар мур Куулар тыва хүрештин кижиге, дайынчыларга ыктын база бо маргылдааны дайынчылар интернет аарыштыр көрүп турарын дыңнаткан. Маргылдааның 1-ги эртенде 85 килге чедир мөгениң хүрежи болган. Мөгелер шупту аныак-чары болгаш арга-хорганы шалай, аваангыр көргүзүп турганнар. Түңнелинде, 8 эң ырактарның аразынче аазында мөгелер кирген: Рудай Оюн, Чимит Даваа (Чыды), Аржаан Ондар, Кызы Ондар (Сүт-Хөл), Даржай, Артыш Монгуш (Чаа-Хөл), Баазан-Доржу (Эрзин), Хүлер Тюлюш (Улуг-Хем). Түңнелинде, 1-ги мөге Начын мөге Артыш мунуш үнүп тиилекчи болган. Аңгыр хүрешти көргүскөш, мур Тюлюш үжүүрлөшкен. ырак камгалалдыг мөгелер Даржай биле Баазан-

Доржу Сандак 3-кү черни үлөшкеннер.

Кыска чапсар үезинде Хүреш федерациязының президентизи Аяс Монгуш тыва хүрешти сайзырадыр база мөгелерни деткири-биле, Улан-Батор хоорайга барып, Моол хүреш федерациязының даргазы, күрүненин Чаан мөгеи Цэрэндашийн Магалжавка ужурашкан, дараазында дуржулганы кылганын чугаалады. Ол дээрже бистиң мөгелеривис бо чылын аймак наадымнарның киржир база ат четкен мөгелер 2024 чылда Моол күрүнениң улуг Наадымынга барып хүрежир эргени алыр. Ол ышкаш Май 1, 2 хүннеринде В.С. Биче-оол аттыг «Хүреш» стадионунга моол мөгелерниң киржилгези-биле долгандырыг хүрешти чорудар. Бо маргылдаа бистиң мөгелеривиске улуг белеткел болур.

Маргылдааның 2 дугаар кеззэнде шыырак дзэн 88 мөгениң аразына ат-алдарлыг 7 мөге хүрешкен. Ол дээрже Чаан мөге Сайын-Белек Тюлюш (Тес-Хем), Арзылаң мөге Седен-Очур Кара-Сал, Хартыга мөге Начын-Мерген Ооржак (Сүт-Хөл); Начын мөгелер: Кежик Ооржак, Начын Монгуш (Чөөн-Хемчик), Артыш Монгуш (Чаа-Хөл); аныак Начын мөге Бады-Маадыр Сандан (Улуг-Хем).

Эң-не үр болган ачыр-дачыр хүрештин түңнелинде, Улуг-Хемниң мөгеи Темир-Хая Санданн Сүт-Хөлдүн мөгеи Аяс Монгуш октаан.

Тоолдарда мөгелер дег мөчөк-мөчөк бырлаңнаан шыңганнарлыг, шалыпкын хүрештиг Юлиан Товуу дээрзи-биле таныжаалыңар. Бо аныак мөге спорттун бодибилдинг хевиринде киржип турар, ол ышкаш бир чыл ажыг Бест-Кроссфит клубунда бичии оолдарны тренерлеп, өөредип турар. Алыс боду Улуг-Хем чурттуг. Спортчу чедишкени: Абакан биле Красноярск хоорайларга бо чылдың март 9 база 18 хүннеринде бодибилдингге ажык чемпионаттарга киришкеш, 2 дугаар шаңналдыг черни алган. Март 25-те Кемерово хоо-

райга СФО-нун бодибилдинг талазы-биле чемпионатынга киришкеш, аныктар аразына 2 дугаар черни алган. Юлиан хүрештин 3 салыында дүрген, кашпагай хүрежип тургаш, дуржулгалыг мөге Кежик Ооржакка аштырган.

Маргылдааның 5-ки салыы 8 мөге арткан турда чараш хүрешти база удурланкычзын агаарга көдүрүп октаар эң чараш арганы аныак Начын мөге Бады-Маадыр кылгаш, шенээ-биле хевиске дегген, тиилелгени Кежик Ооржак алган. Чартык финал 4 мөге аразына Сүт-Хөлдүн 2 шыырак мөгеи таварышкан — Седен-Очур Кара-Сал удурланкычы Начын-Мерген Ооржакты хончу хүрежинге манап тургаш, шавыштыр дөңмээнге хол дегээзин

кылгаш, ужурган. Дараазында 2 мөгениң хүрежинге Сайын-Белек Тюлюш арганы кылып чоруй, тайып ушкан, тиилелгени Кежик Ооржак алгаш, шыырак 2 мөгениң санынче кирген.

Тулган тиилекчини илередири-биле, Седен-Очур Кара-Салды база Кежик Ооржакты чарлап үндүрген. Мөгелер бот-боттарын билчир болгаш, элзэн болганда хончу хүрежинге дуржулгалыг мөге Седен-Очур Кара-Сал удурланкычзының кылажын көре аарак хол дегээзин чараш кылып ужургаш, тулган тиилекчи болган. Бо маргылдаага Седен-Очур Кара-Сал күш талазы-биле шыырак белеткелдин көргүскөн. Үжүүрүнде буура буттары дег дөңмектерлиг Начын мөге Кежик Ооржак төлөптүг болган.

Тулган тиилекчиге Тываның 100 чыл ордени, кубок, диплом, медаль, акша шаңналдарын тывыскаан. Үжүүрлөшкен база 3—8 дугаар чер алган мөгелер база диплом, медаль, акша белектерин алган. Тиилелгеже чүткүл дзэш тускай шаңналдарны Юлиан Товуу биле Онзагай Ондарга тывыскаан.

Дараазында айның маргылдаазын Чеди-Хөл кожуун хүлээнген.

/ Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

Хөйнүң сонуургалын оттурган төлевилелдер

Бо чылын Тываның культура амыдыралында база бир улуг болуушкун — тыва эки турачы танкистерниң 1943 чылдың май 20-де Ада-чурттуң Улуг дайынынче Кызылдан чоруп турган төөгүлүг үделгезин катап чаартып тургузары (реконструкциязы), ону документалдыг фильм кылдыр үндүрери манаттынып турар.

/Б.В. Муңге, ТР-ниң Национал архивиниң директору.

Хөй кижиниң сонуургалын оттурган бо улуг төлевилелди боттандыралының дугайында эгелекчи саналды Тываның Национал күрүне архиви үндүргөн. Бо болгаш архивтиң ниити ажил-чорудулгазының дугайында ооң директору, культурология эртемнериниң кандидаты **Белекмаа Муңгеден** сонуургаан бис.

— Грантылар-биле ажилды 2019 чылдың январьда “Культурлуг төөгүнүң кадагалакчылары” деп автономнуг коммерция чок организацияны тургускаш, эгелзэн бис. Бир дугаарында, 2020 чылда Президентиниң грантызын ойнап алгаш, ТАР-ның 100 чылдаанынга тураскааткан төөгү материалдарының делгелгезин кылгаш, бүгү кожууннарда чедирип, чонга таныштырар аргалыг болдувус.

Эрткен чылын Тываның Чазак Баштыңының грантызының 470 муң рубль деткимчези-биле “Тываның культурлуг өнчүзү” деп төлевилелди боттандырып эгелзэш, республиканың бүгү культура албан черлериниң төөгүзүңге хамаарышкан ховар медээлерни чыыр сайтыны тургускан бис. Ында В. Көк-оол аттыг Национал театр, Национал оркестр, Тываның В.М. Халилов аттыг күрүне филармониязы, “Саян” хөгжүм болгаш самның национал театры, Национал ойнаар-кыстар театры, үш аңгы библиотека дээш ниитизи-биле 20 культура албан чери кирип турар. Чүге ону кылып турган дээрже школачылардан эгелзэш, реферат, диплом ажылы

бижири дээр студентилер, эртем ады-даа камгалап алып дээр улуска шупту Тываның культуразының төөгүзүңге хамаарышкан бүгү медээни чаңгыс сайтыдан билип алыр аргалыг база эптиг болзун дээр кылган бис. Ол сайтыда чуруктар, видео материалдар, орус-тыва дылдарда бижээн медээлер кирип турар. Кол-ла чүве ынаар 20 албан чериниң төөгүзү, баштайгы тургузучулары, алдарлыг кижилери дээр шуптузун бижип, чыып турар бис. Амгы үеде аныяк-өскөн ажилдап турар чериниң хоочуннарын, ооң төөгүзүн билбес болуп турар. Ынчангаш үстүнде адаанывыс албан черлери бо талазы-биле ажилды дыка эки чорудуп эгелзэн. Сайтының техниктиг тургузукчузу бистиң ажилдакчывыс Валерий Иргит болуп турар. Ол сайтыже материалдар чыылдазынга бистиң ажилдакчыларывыстың киржилгези улуг. Чүге дээрже үстүнде албан черлериниң кирип турар чамдык материалдарынга карышкартар турбазын дээр, ону албан хынаар. Шак ындыг сайтылар өске регионнарда шагда-ла бар болуп турар. Ынчангаш бис ону албан-биле кылганывыс бо.

СЕЗЕН ЧЫЛ ЭРТКЕНДЕ

Дараазында грант дээрже база-ла Президентиниң грантызының 694 муң рубль деткимчези-биле “Тыва эки турачыларга тураскаадыг” деп төлевилелди боттандырып эгелзэн бис. Ооң утказы болза, 1943 чылда фронтуже Тывадан бир дугаар чоруп турган 12 эки турачы танкистерниң үделгезин катап көргүзөр, ону документалдыг фильм кылдыр тырттыралы болур. Ол үеде амгы филармонияның орансавазын Сталин аттыг клуб деп адап турган. Ооң чанындан танкистерниң төөгүлүг үделгези болгандан бээр бо чылын 80 чыл болуп турар. Ол ышкаш амгы үеде Украинада болуп турар тускай шериг операциязынга чоок тема-дыр. 80 чыл эрткенде төөгүнүң катаптаттынып турары хомуданчыг.

Бо төлевилел хөй культура ажилдакчыларын хаара туткан: В.М. Халилов аттыг филармония, В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры, Кызылдың уран чүүл колледжи, Национал оркестр, Тываның Чазаның Т. Дулуш аттыг үрер хөгжүм оркестри кирип турар. Кылыр ажил хөй. Филармонияның даштыкы хевири ол үеде кандыг турган, шак ынчалдыр кылгаш, танкистерниң ролюн ойнаар улусту кастинг-шилпиге эрттиргеш, шилиттингеннерни чыып белеткээр, эрги шериг хеп-биле кедирер, эрги үениң

машиназын белеткээр дээр өске-даа. Сценарийни Виктория Хомушку бижип турар. Ол көргүзүгнү тургузар режиссер Тываның алдарлыг артизи Сайдаш Монгуш.

Кажан бо төлевилел дугайында чарлапканы-выста, хөй чон киржир күзелин илередип эгелзэн. Кастинг үезинде танкистерниң төрелдери, ажи-төлү база кээр турган. Бо хонуктарда хоочун Виктор Пюрюна кээр чораш, ТАР үезинде ооң авазы Белекей Тевековна Пюрюна Херзэженнер шимчээшкининиң даргазы тургаш, 1943 чылда танкистерни үдеп турган төөгүлүг болуушкунун киржикчизи турганын, ачазы Куулар Кочаевич Пюрюна ТАРП ТК-ның чингине секретары турган Салчак Токаның адъютанты чорашын чугаалап, чуруктарын көргүзүп, авазының эки турачыларны үдеп турда чугаалап турган чагыс сөстерин биске дамчыдып берген. Бо төлевилелче ниитизи-биле 70 кижини хаара тудары көрдүнгөн. Май 20-де төөгүлүг

үделгениң 80 чыл болган хүнүнде чонга көргүзөр дээр. 26 минута үргүлчүлелдиг документалдыг фильмни сентябрь 1-де бүгү кинотеатрларга көргүзерин ТР-ниң Культура яамызы сүмелеп турар.

Оон аңгыда, бо чылын Президент фондузунун культурлуг бот-идекейиниң грантызының 474 муң рубль деткимчези-биле “Фронтуже эки турачы бооп чораан мен” деп төлевилелди боттандырып бис. Бо төлевилел-биле тыва 221 эки турачыга тураскааткан көжүп чоруур улуг делгелгени белеткээр, республиканың бүгү кожууннарынга көргүзөр дээр бис — деп, Белекмаа Владимировна таныштырды.

ЭН-НЕ УНЕЛИГ ДОКУМЕНТ

1930 чылдың июнь 23-те ТАР-ның Эртем комитетиниң чанынга Күрүне архиви тургустунган. Ол үеден бээр архивтиң ажылы сайзыраза-сайзыраза, 2020 чылдың апрель 7-де ТР-ниң Чазак Даргазының 77 дугаарлыг

Чарлыы ёзугаар ТР-ниң Национал күрүне архиви делгелгелер бекетке келгенин бекетке келгенин Национал статусту чедип алыры ындыг-ла белен за дээрзин удуртукчулар билдир. Ол делгелче чедерин архивте шыгжаттынып турар эң-не ховар документилер улуг салдарны чедиргенин билдир. Оларга Тываның Бүгү дугаар Конституциязы база хамааржыр. Ол документилер эгезинде чүгле орус дылды үндүрүлгезин тып алган болза, үш чыл үргүлчүлелдиг дилээшкин ажылын чоруту соонда, 2020 чылда бурун моол бижик-биле тыва дылы бижээн Буян-Бадырғының бодунуң холунга тудуп чоруну Конституциязын тып алган. Ол база улуг ажыдышкын болган.

Ол ышкаш 2022 чылда “Россияның күрүнениң тус ховар документилериниң даңзызы” деп улуг даңзыг бүдүн СФО-дан чүгле Тыва бир документ киргени база архивтиң улуг чедишкени болган. Ол болза 1759 чылда бижиттинген “Тываның кыска төөгүзү” деп херек болуп турар. Ында ол үеде Тываның 5 кожуунун башта чораан нояннарының төөгү кирген. Ол төөгүде Буян-

(Уланчызы 9-ку арында)

1943 чылдың май 20-де фронтужу үдеткен эки турачы танкистер:

1. Нурзат Тонгак Самбуу — (1917 чылда төрүттүнгөн. Өвүрнүң Дус-Дагдан) ортадыг командир, биче лейтенант;
2. Конгар Түлүш (Михаил) Халырбаевич (1910 чылда төрүттүнгөн. Улуг-Хемниң Хайыракандан) танкының механик-чолбаачызы, сержант;
3. Шойдун Түлүш Шажыкай оглу (1918 чылда төрүттүнгөн. Улуг-Хемниң Эжымден) танкының механик-чолбаачызы, улуг сержант;
4. Сайын-оол Ховалыг Оленович (1922 чылда төрүттүнгөн. Чаа-Хөлден) танкының механик-чолбаачызы, улуг сержант;
5. Кызыл-Тас Түлүш Марты оглу (1915 чылда төрүттүнгөн. Бии-Хемниң Тарлагдан) танкының механик-чолбаачызы, старшина;
6. Биче-оол Байкара Маспык-оол оглу (1923 чылда төрүттүнгөн. Бии-Хемниң Өөктен) танкының механик-чолбаачызы, улуг сержант;
7. Идам Кыргыс Самдан оглу (1911 чылда төрүттүнгөн. Эрзинниң Нарындан) танкының механик-чолбаачызы;
8. Дыртык Ондар Чусумаа оглу (1918 чылда төрүттүнгөн. Таңдының Элегестен) танкының механик-чолбаачызы, сержант;
9. Оюн Бортуй-оол Коңгарович (1921 чылда төрүттүнгөн. Таңдының Элегестен) танкының механик-чолбаачызы, улуг сержант;
10. Уйну-оол Донгак Дордаакпан оглу — танкының механик-чолбаачызы, старшина;
11. Чүргүй-оол Хомушку Намгаевич (1918 чылда төрүттүнгөн. Барыын-Хемчиктин Хөндөлден) танкының механик-чолбаачызы, биче лейтенант, Совет Эвилелиниң Маадыры.

**(Төңүзү.
3гези 8-ки арында)**

Бадьгының мурнунда-ла
Тыва хөөмейи тываларын баштап
чораан нояннарның ат-сывы,
төөгүзүн бурунгу моол
бижи-биле бижээни онзагай.
Ынчанга Россия чергелиг
савар үнелиг документ деп
санадып турар.

Бо документилер болгаш
эске-даа бурунгу моол бижи-
тиг документилер шупту дыка
арын, ристен кылган япон
мута саазыннарда бижиттин-
ген. Оларны чеже-даа камнап
ыяаарга, кандыг-даа эки
ыянарлыг саазын кырыыр,
иреп чыдар боор.

Оларны ол хевээр кадагалап
алыр дизе, катап эде кылыр
лааар. А ону эде кылырынга
тыва дериг-херексел болгаш
мута-ла ындыг саазын херек-
сеттерин болганы архивке
тыва лаборатория ажи-
ырынга чугула чылдагаан
тарган. Айтырыгның чугу-
лазын өөренип көргөш, 2021

чылда Тыва Чазак лабора-
торияга херек 800 муң рубль
өртөктиг дериг-херекселди
садып алырынга улуг детким-
чени көргүскен. Бо хүннерде
ол лабораторияда салдыган
чаа үениң дериг-херекселиниң
дузазы-биле 100 муң ажыг
өртөктиг япон саазында
800 арын документини
эде чаарткан. Ол төөгүлүг
документилерниң узуну 10
метр-даа чеде бээр. Оларны
чүгле чаа саазынга хоолга-
зын дүжүреринден аңгыда,
компьютерже кириер улуг
ажыл база уламчылап турар.

ТӨӨГҮНҮ УТПАЗЫН

Тываның Национал күрүне
архивинде бо хүнде 35 кижи
ажылдап турар. Оларның
чарты аныктар, аразын-
да бедик арга-дуржулгалыг
Евдокия Очировна Чыдым,
Татьяна Егоровна Арчимаева
болгаш эске-даа хоочуннар
аныктарның идегелдиг даг-

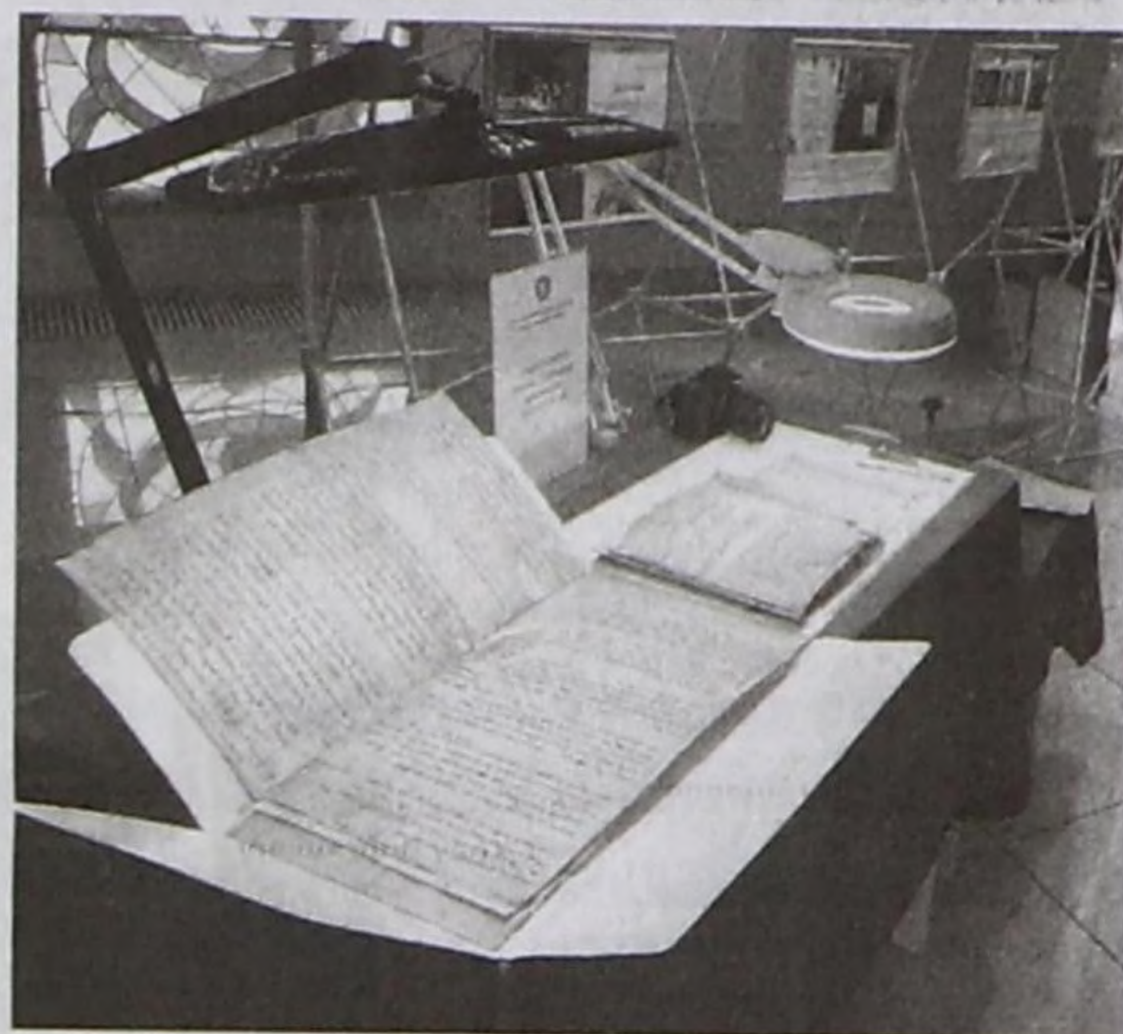
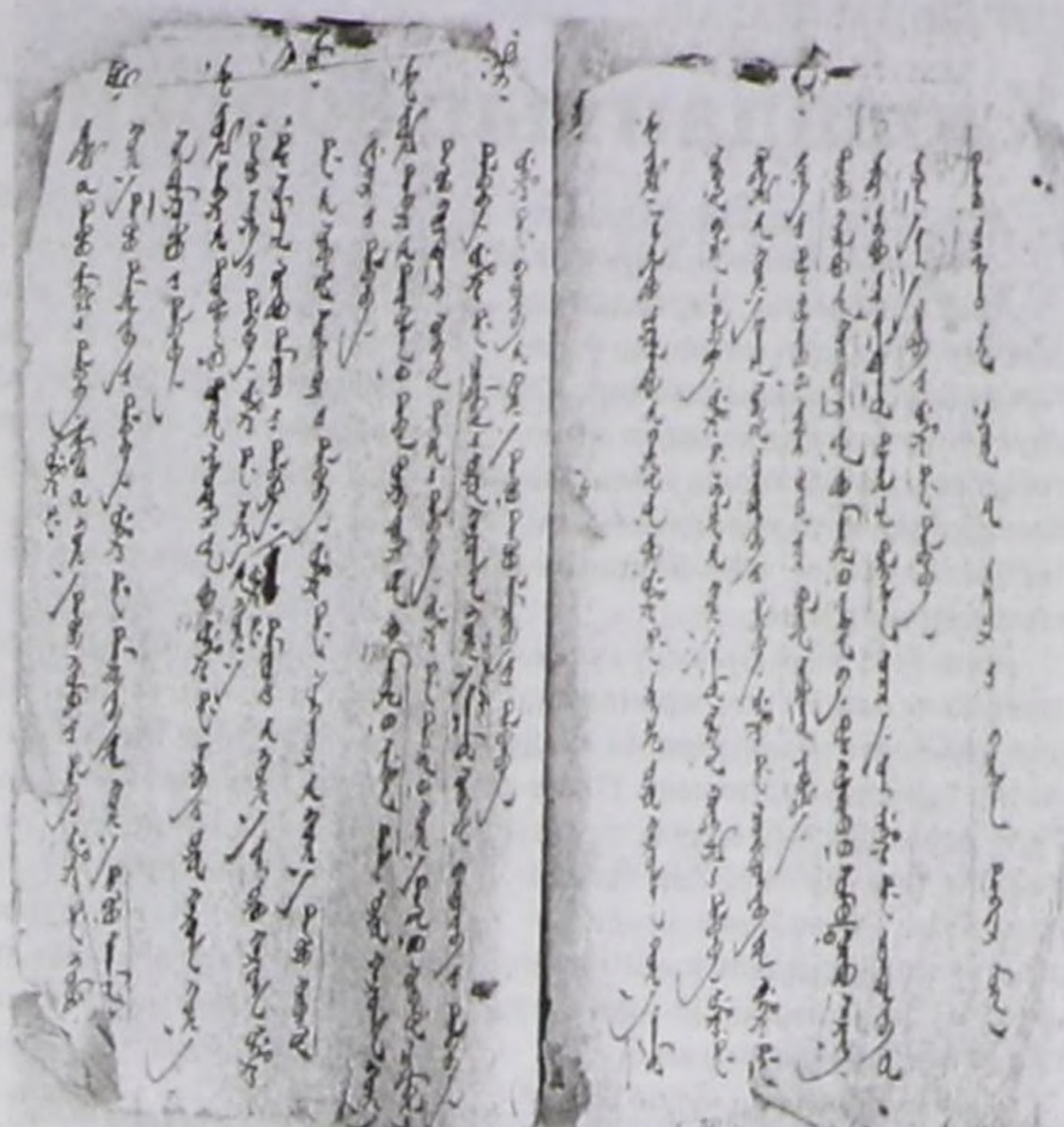
дыныкчылары болуп ажылдап
турар. Күрүне албан черин
алды чыл дургузунда удуртуп
келген үезинде Белекмаа
Владимировна аныктарның
билиин бедидеринче улуг
кичээнгейни салган. Бо хүнде
ында ажылдап турар анык-
тар шуптузу ТывКУ, ХКУ-га
удаа-дараа өөредилге курста-
рын эртип, билиин бедиткен,
үш кижи архив талазы-биле
магистратураны доозуп
турар, ийи кижи Омскунуң
эртем төвүнге реставратор
деп тускай мергежилди чедип
алган. Ынчалдыр аныктар
боттарының ажылынга со-
нуургалы улам күштөлип,
төөгүнү утпазы-биле, архив
документилеринге камналга-
лыг ажылдап турар.

Белекмаа Муңгениң сагы-
жын өйүп чоруур нарын айты-
рыг – 2014 чылдан тура кайы-
даа албан черлеринден архив
документилериниң чогуур
деңгелге дужааттынмааны.
“Совет үеде бүгү албан черле-
ри боттарының архивин чыг-
гаш, күрүне архивинче албан
дужаап турган. 1945 чылдан
2014 чылга чедир архив долу
чыгдыган деп болур. А оон
соонда бо талазы-биле ажыл
дыка кошкак болу бергенин-
ден, архив материалдары
хереклеп келген улус чогуур
документизин тып шыдавайн
турары, нарын айтырыг болу
берген. Бир эвес боттарының
архив материалдарынче
албан черлериниң удуртукчу
бүрүзү кичээнгей салбас, ону
шыңгы хыналдага албас
чүве болза, каш чыл эрткенде,
амгы үениң төөгүзүн чидирип
ап болурунун айылы тургус-
тунуп турар” – деп, архив
директору чугаалады.

/ Карина МОНГУШ.

Т.Е. Костюшева. ТР-нің Национал архивиниң кол специализи.

Тываның Национал күрүне архивиниң чуруктары.

**Тыва хөөмей –
Савар эртиневис**

Тыва хөөмей
Россияның
культуразының
материалдыг эвес
ректелериниң
чүзүлүшүн
ызынче кир-

Хөөмей уран
чүлү шаг-шаандан
тура көшкүн амы-
ралдыг Саян-Алтай
нарының төрөлдөшкөк ай-
чоннарының аразынга ты-
ган. Ол түрк-моол этноско-
варжыр (тыва, хакас, ал-
моол) чоннарының өңчүзү
уп турар. Ону хөөмей, кай,
деп адап турар. Ынчалза-
Тывага хөөмейниң сай-
алы хөй аңгы хевирлери,
пак аргалары-биле дээди
ик чада четкенин эртем-
нер өөренип көргөш, тыва
да өк-биле адаар үннер
таш 32 ажык фонемалар
ында улуг салдарлыг
таны чоннуң бо уран
үмүң хевирин, шынап-ла,
аларның өгбелеринден
тып тывылганын бадыт-
тынга үндезин болган.

Шапкын сайзыраңгай үеде
тыва хөөмейниң езулуг
чиңгине хевирин камга-
лап арттырып алыры кол
айтырыгларның бирээзи
болуп турар. Тыва хөөмей
нептереп, алдаржаан тудум,
оон чанында ону өттүнүксээн,
сагышты-биле соора
ажыгласаан улустун саны
көвүдээнинден, тыва улустун
аас чогаалының үндезин
хевирин, чиңгине аялгасы ха-
жыттынып болурунун айылы
тургустунуп турарын демде-
глевес арга чок.

Хөөмей уран чүлүнче
хумагалыг хамаарылга не-
геттинип турар, ону массалыг
культура хевиринче шилчи-
деринден болгаш орулгалыг
талазын колдаткан байдал-
дардан камгалаары чугула.

“Салчак” студиязы 10 харлаар

Алдарлыг “Центр Азии”
ансамблиниң удуртукчузу,
хөйге билдингир ыраажы,
композитор Борис Салчак-
тың уругларга чогадык-
чы хөгжүм лабораториязы
“Салчак” студиязын ажитка-
нындан бээр 10 чыл болган.

Кижиниң алырга, көңүс бичии
уруг, а студияның ол
кыска үе дургузунда кылган
ажылы, чедишкенин шагда-
да диңмилеп үнүп келген,
хөйге кескү. Студияның доо-
зукчулары Россия черге-
лиг мөөрейлерге каш удаа

тиилелгелери-биле Тываны,
башкызын алдаржыдып чору-
урлар.

Чүгле республикада эвес,
а Тывадан дашкаар билдин-
гир апарган “Салчак” студия-
зы ырлаар салым-чаяанныг
уругларны деткип, оларны
ёзулуг ыраажылар, харын-даа
бичии “сылдыстар” болгужеге
чедир өөредип турарын чону
дыка үнелеп, деткип турар.
Мында Борис Балчыровичиниң
күженишкенин кылган ажылы
улуг. Оон бедик профессо-
ционал деңгелде уруглар-
ны өөредип турарын Россия
чергелиг хөгжүмчүлөр безин

эскерип, хүндүткел-биле чугаа-
лажып турар апарган. Чаңгыс
“Ты супер” мөөрей дугайында
чугаалаарга-ла, билдингир.

Май 4-те “Салчак”
студиязының 10 чылдаанын-
га тураскааткан концертти чон
четтикпейн манап турар. Аңаа
оон доозукчулары чалгынна-
рын херипкеш, уязындан ужуп
үнгөш, тыва эстраданың амгы
сылдыстары апаргылаан –
Ай-кыс Кыргыс, Денберел
Ооржак, Сайын Доржу, Ай-
Херел Шулун болгаш чалат-
тырган аалчылар киржир.

/ Бистиң корр.

| БОЙДУС КАМГАЛАЛЫ |

Харааданчыг болбайн канчаар

Эрткен чылдың 12 айның 10-да «Шын» солунга "Кайгамчыктыг. Харааданчыг. Доңмас-Суг..." деп материал үнген. Аажок сонугурап номчаан мен. Ону улус үргүлчү магадап көрүп эртип турар кайгамчык чараш хемчигеш-ле болгай. Мен авторнуң бижээн материалын деткип, үзеп-бодалымны илередир-дир мен.

Доңмас-Сугнуң буга суу ышкаш адырланы берген черлеринде талдар аразында та ондатра, та кундузу эштип турарын көргөн мен. Оларның биле чаржалаштыр өдүрөктер база эштип турар. Ам олар бар ирги бе дээш Тыва Республиканың дириг амытаннар камгалаар комитетинге чордум. Олар ам-даа Доңмас-Сугда бар дээрге, сагым ажаан.

Тыва чуртувустуң чүрээ Кызыл хоорайывысты аян хевир кирип чыдар онза-чараш хемивисти шоолугла камгалалга албайн турарывыс аажок хомуданчыг. Доңмас-Сугнуң ужу-базында каш-даа черде хавак кырынче көвүрүг кылыр дээш, улуг аар бетон даштар-биле боой тудуп, базырып каан. Суг аксын дээш, кылып каан хоолайлары бок долган, чөлбейип ийлени берген чыткылаар. Доңмас-Сугнуң чер адаандан суунуң энергиязы күштүг болгаш хемивис кадып кургап калбаан, дириг хевээр. Амга чедир 10 дугаар школа артында хөөлбекче сай-довурак, янзы-бүрү хирлиг, хоралыг боктарны күчүлүг "КамАЗ" машиналар-биле эккеп, төпле турар... Доңмас-Сугга кым-даа, "хай, сок" деп, болушпас.

Бистиң чурттап турарывыс бо сарыг өртемчейде каракка көстүр-көзүлбес дириг амытаннар чурттап турарлар. Олар чок болза өртемчейниң тургузуу шын звес апаар... Арттар, сыннар кыры, хемнер, хөлдөр, эмниг-домнуг аржааннар шуптузу ээлиг. Доңмас-Суг база ээлиг. Сугну бастып, дорамчылап, янзы-бүрү боктар эккеп төгөр болза, харызы ыяап-ла турар. Хары чок деп чүве кажан-даа турбас. Бир звес хемге дуза кадып, чыдыг боктарны аштап-арыглаар болзуңза, сеңээ дыка эки болур. Янзы-бүрү багай чүүлдерден арылганганы ол.

Бир катап эртип бар чыда көөрүмге, аныяк студент волонтерлар сугда чыгы берген машина дугуйларын, пластмасс саваларны, шилдерни, чыдыг ыт сектерин, оон-даа өске боктарны аштап-арыглап турар чораан. Черле дыка-ла хөй бокту аштааннар боор. Мен ону көргөш, бүдүү иштимде, "Эр хейлер-дир!" деп өөрзөн мен. Ол-даа болза, Доңмас-Суувус улуг тынып, волонтер сургуулдарга өөрүшкүзүн илередип чытканы чадавас.

Салчак Токаның чолаачызы чораан Лама Капыжыкович Ооржактың чугаазын бо материалга киридим:

"ТАР база ССРЭ турар-даа үеде Доңмас-Суг терең, арыг-силиг хемчигеш чүве. Хемниң адаккы агымынга чылан өтпес шыргай арыг турган. Иштинче кире бээрге, ногаан шыктыг, айыраң-каас чечектерлиг, кижжи кайгап ханмас чараш чер ол-ла болгай. Улуг байыр-наадым эрттирер, мөгелер хүрештирер чер база ол. Наадымга чыгып келген арааттар ийи-үш хонук иштинде хемниң эринге одаглан, аш-чем кылып ижип, хавактан сыстып үнген аржаанны дозуп ижип, сугга эштип, аажок-ла дыштанып алыр чорааннар. Ынчан арага-дары ижип алган эзирик кижжи-даа көзүлбес боор чүве. Хөй чылдар иштинде Кызылга назылап кырыгыжеге чедир ажилдап, чурттадым. Чүну-даа көрдүм. Доңмас-Сугну ам көөрүмге, бичии буга суу ышкаш сыыгай берген, хирлиг бок-күзүрүмге хүлүдүп

алган чыдарын көргөш, чугаалаар домак тыппайн, кээргээш, өскээр көрнү бээр чордум. Чолаачы аныяк назынымда, сай-дажы көстүп чыдар арыг эзремнерлиг Доңмас-Суг хемчигеште хөй сактышкыннарым артып калган..." – дээш, бажы доңгайып, карактарын шийип, ханы бодалче кире берди... Доңмас-Суг хем дугайында хөй-ле айтыра бердим деп эпчоксунуп-даа олурдум ийин.

Салчак Токаның дугайында улуг назылыг (ынчан 80 хар оранчок ажыг) Лама Капыжыковичиң хөй-ле солун чугааларын хөрээм иштинде шыгжап алган чор мен. Ынчангы ТАР үезинде Доңмас-Сугнуң байдалын улуг өгбевистен дыңнааным ол. Лама акый-биле үргүлчү спортчу маргылдааларны кады көөр, чоок таныжар турган мен, мени "оглум" дээр, аажок кижжи.

Лама Капыжыкович аржаан дугайында чугаалап бээрге, Тываның улустуң чогаалчызы К.-Э. Кудажының "Уйгу чок Улуг-Хем" деп романының 2-ги томунда мындыг чүүлду номчаан мен: "Доңмас-Сугнуң хавак кырынга

татарлар чурттап турганнар. Олар чайгы изиг хүннерде хавак адаандан үнүп чыдар аржаанга каксып, аяктарына дозуп алгаш, ижип турарлар..."

Бистиң аржаан суглар шинчилээр эртемденивис Кара-кыс Доңгаковна Аракчаа бар-ла болгай. Доңмас-Суг унунда аржааннарны тыпкаш, анализин ап көөр болза, анаа звес турган боор. Канчап билир, күштүг аржаан-даа бар болурун.

Амгы XXI векте Доңмас-Сугнуң экология талазы-биле байдалын ырак көрүштүг автор хараадап бижээни шын. Мында кандыг-даа маргыш чок. Ол материалды РФ-тиң болгаш ТР-ниң Чазааның үндүргени хөй-ле доктаал, төлевилелдерни факт-барымдаалар кылдыр киригени күштүг. Ында айтып кааны болза, онзагай суг объектилерин хирлиг боктан аштап-арыглаар дугайында

программаны 2013 чылдың октябрь 10-да (№ 603) бадылаан болуп турар. Чылдың-на чаа төлевилелдер, айттышкыннар үнүп-ле турган. Херек кырында алыр чүве болза, каракка көстүп, илдигер чаартылгалар чок. 2013 чылдан 2023 чылга чедир 10 чыл эрткен. А Доңмас-Суувус дорайтап бар-ла чыдар. Ындыг-даа болза, бичии ынаныш көстүп келди. Ол дээрге Тыва Республиканың экология-бойдус болгаш суг камгалалының килдизи Доңмас-Сугну аштап чаартырын 2024 чылдың декабрь 25-ке чедир доозарын планда кирип алганы. Ол кончуг өөрүнчүг эки медээни четтикпейн манаар бис.

Тыва Республикага даштыкыдан-даа, кайын-даа аалчылар моорлап кээп болур. Ол келген аалчыларга чудувус көргүспейн, Тываның база бир чараш эртинези Доңмас-Сугну аштап-арыглап, чараштап ап көрээлиңер.

/ Александр ООРЖАК,
Россияның, Тываның Журналистер эвилелиниң кежигүнү,
күш-ажылдың хоочуну.

Генетика эртеминде сөстөр тайылбыры

«Дыңнакчыларның угаанын ажыраа оларның караан чырыт»

Эртемниң сайзырап турары-биле алырга, чаа-чаа сөстөр немежиپ турар. Генетика – салгал дамчаан бүдүмелде өөренир эртем. Ында даштыкы дылдан үлегерлээн сөстөр хөй. Тывага 1998–1999 чылдардан эгелеп генетик шинчилелдерде ажыглаттынып турар кол сөстөрни көрээлиңер.

Генетика болгаш төөгү

Эртемденнер Тывага генетиктиг шинчилелдерни удаа-дараа чоруткан. Аңа В. Пузырев болгаш И. Захарова баштаткан докторлар бөлүк-бөлүк болуп алгаш киришкен. Тыва эртемденнерни үлүүн маңаа демдегеп болур. Баштагы шинчилелдерге тыва кижиниң салгал дамчыыр бүдүмелдериниң дараазында хевирлерин тодараткан: А-, В-, С- болгаш D-. Шак ынчаар тыва чоннуң бурун салгалдары илерээн.

Ген – салгал дамчыыр ДНК (дезоксирибонуклеинниг кислота) кирген бүдүмелдин кезээ.

Генетика болгаш кадыкшыл

Удаваанда генетика эртеми чаа шинчилелдерге кирген. Тывага ук эртемни сайзырадыры-биле, 2015–2020 чылдарда профессор А.Н. Савостьяновка баштаткан база бир эртемденнер бөлүү келген. Онзагай шинчилелдерге сургуулдар болгаш тыва чоннуң төлээлери хөйү-биле киришкен. Келген эртемденнер киржикчилерниң салгал дамчыыр 5-HTTLPP, L-, S- болгаш оон-даа өске хевирлерин база тыпкан. Аңа моторлуг кылдыныгларны база немедей көргөн.

Дараазында 2019 чылда Тывага профессор Ю.Л. Орловтуң деткиниши биле улуг бөлүктү кады ажилдажылгаже чалаан. Шинчилелдер тыва чоннуң кичээнгейин хаара тудупканы өөрүнүк. Аңаа Тываның эртем төптөриниң удуртукчулары болгаш ажилдакчылары киришкен. Түңнелинде, генетиктиг шинчилелдерге тыва чоннуң салгалдары даянып, төрөл чоннар-биле кады чаңгыс аай картаны тургускан. Ол ышкаш чаа "маркер" бары база илерээш.

Галлотип болгаш

гаплогруппа

Ам галлотип ("гапло" – чаңгыс) болгаш гаплогруппа деп сөстөргө доктаал. Эртемде дуржулгалар-биле алырга, бүдүмелдерин база "биоматериалдар" деп адап турар. Гаплогевир дээрге шинчилелде бар кижиниң ДНК-зы болур, а элээн каш гаплогевирлерни гаплогруппа деп адаар. Ону "биоматериалдарга" үжүктөр болгаш араб саннар-биле демдеглээр. Чижээ, казах эртемден Ж. Сабитов тыва кижилерде таваржып болур он ийи (K, Q, C, C3c, O3, O, F, P, N1c, R1a1a, R1, D) гаплогруппаларны айтып турар.

Галлотип болгаш гаплогруппа деп сөстөр клетканың өзек кезээнде Y (итер) деп хромосомада азы митохондрияда (органойд) бар, а бөпүрүк хромосомада биоматериалдар хамааржыр.

Алызы барып ук авторларның ажыдары парлапгаже үнген: Л.Д. Дамба болгаш оон-даа өскелер; А.Н. Савостьянов болгаш оон-даа өскелер – "Генетика эртеминде болгаш селекцияда Вавилон аттыг сеткүүл" (2018 ч. 22 (5). А. 611-619; 2021 ч. 25 (5). А. 593-602), И.А. Захаров, У.Н. Кавай-оол, Ч.М. Доржу – "Эртемденнер демдегелдеринде" (19-ку үндүрүлгө. Кызыл: ТГШИ. А. 126-130) база Л.Э. Табиханова болгаш өскелер – "Якутияда кадыкшылга сеткүүл" (2020 ч. 2 (70). А. 84-87) бар.

/ Урана КАВАЙ-ООЛ

биология эртемнериниң доктору

Эптиг болгаш амданныг

Чылыг дүжүп, чай болурга, улустуң ыңай-бээр чорук-херээ көвүдээр. Өөренип кирер, шылгалда дужаар дээш-ле чон кожуун, суурлар, хоорай аразына черле үзүлбес. Изиг халыында, кышкы соокта кандыг-даа кижиге кол негелдениң бирээзи изиг чем болгай. Ажы-төлүн туткан херээжен-нерге ийиги-үшкү кааттарда столо-

ваяларга үр турар аргазы чок. Орук чораан далаштыг улуска аян-тээлеп олурары ындыг амыр звес. Хоорай ортузунда «Дом быта» деп садыг-саарылга төвүнүн артыкы эжинче үнер талазында кончуг таарымчалыг, чаптанчыг кафе-шайлаарак, фастфуд бар. Аныяк кыс Сайлаананың пирожкилери, бургерлери дыка амданныг, өртээ чиик. Далаш кижилерге дүрген

апкаш, үне халыыр, эптиг. Ажыдышкын үезинде таваржы бээривиске, мени 4 уругларым-биле халаска чемгерип каарга, дыка өөрзөн мен. Чемненикчилер үзүлбес, хөй-ле болзунам!

/ Чойганмаа КЫРГЫС.

Биу-Хем кожууну,
Ондумдан.

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНСКИЙ ЦЕНТР НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА И ДОСУГА

с 25 по 30 АПРЕЛЯ
ДОМ НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА

РЕСПУБЛИКАНСКИЙ ФЕСТИВАЛЬ НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА

«ТЫВА - БИСТИҢ ӨРГЭЭВИС»

ПОСВЯЩЕННЫЙ ГОДУ НАРОДНОЙ СПЛОЧЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТЫВА

Начало творческих программ в конкурсные дни в 17.00 ч.

25 апреля - г. Кызыл, Кызылский, Улуг-Хемский, Чеди-Хольский кожууны

26 апреля - Дзун-Хемчикский, Пий-Хемский к-ны, г. Ак-Довурак, Барун-Хемчикский к-н

27 апреля - Чаа-Хольский, Тандинский, Сут-Хольский, Тес-Хемский кожууны

28 апреля - Эрзинский, Каа-Хемский, Тере-Хольский, Бай-Тайгинский кожууны

29 апреля - Овюрский, Тоджинский, Монгун-Тайгинский кожууны

30 апреля в 16.00 - Гала-концерт и церемония награждения победителей

с 25 по 30 апреля с 12 до 18 часов в фойе ДНТ выставка изделий мастеров кожуунов-участников

С 25 по 29 апреля с 14 часов выступления коллективов на площади Арбата г. Кызыла

Билеты в кассе РЦНТД (каб.107), прямо по коридору на 1 этаже ДНТ
тел.: 8 (394-22) 2-34-52, 8-923-014-7391, онлайн-касса на сайте rcntd.ru
конкурсные дни - 300 руб, гала-концерт - 500 руб.

12+

РЕКЛАМА

КАЖИТЕ У НАС:

9-ая кнопка пульта:
Утренний эфир: 7.00 — 8.00 ч.
Вечерний эфир: 18.00 — 19.00 ч

ведущее информационное
агентство Тувы.
Публикуем только
проверенные новости

№1 общественно-
политическая газета
Республики Тыва

ЕДИНСТВЕННАЯ газета
с тиражом 7 тыс. экз.
в неделю
на тувинском языке!

Жизнь Молодежи Тувы!
Культура, афиша,
истории, персоны

Детский
развлекательный журнал,
выходит ежемесячно.

Радио
«Звезда-Кызыл»

ИЗДАТЕЛЬСКИЙ ДОМ
ТЫВАМЕДИАГРУПП
ПРЕДЛАГАЕТ УСЛУГИ:

Музыкальное поздравление
на канале «Тува 24» от 3500 рублей
(до 70 слов, 6 фотографий, 1 песня)

размещение рекламы
в сообществе ТМГ в ВК:
от 1500 рублей за пост

размещение рекламы
в газете: 1000 рублей

www.shyn.ru
Размещение: 80 рублей в день.
8 месяц — 2400 руб.

Более 16 тысяч подписчиков в ВК!
размещение рекламы
в газете: 1000 рублей

размещение рекламы
в газете: от 2000 рублей

Реклама от 99 рублей

100%
ОХВАТ
ВАШЕЙ
РЕКЛАМЫ
В ТУВЕ!

САМЫЕ НИЗКИЕ
ЦЕНЫ!

ПОСТОЯННЫЕ АКЦИИ!

- КРУЖКИ
- ТАРЕЛКИ
- МАГНИТЫ
- ПРИГЛАСИТЕЛЬНЫЕ
- ФУТБОЛКИ
- БЕЙСБОЛКИ

РЕКЛАМА

ИЗГОТОВЛЕНИЕ
СУВЕНИРНОЙ
ПРОДУКЦИИ

Магазин тканей
«Кокетка»

Большое поступление
национального шёлка!

Шикарный выбор
швейной фурнитуры

2. Кызыл ул. Бухтуева 1

тел. 8-983-593-70-93

РЕКЛАМА

РАСПИСАНИЕ
МК

МК ПРОХОДЯТ ПО АДРЕСУ
БУХТУЕВА 1, АТЕЛЬЕ «КОКЕТКА»
ТЕЛЕФОН ДЛЯ ЗАПИСИ 8 923 261 2252
ПИШИТЕ В VIBER, WHATSAPP

22 апреля

с 9:00 до 18:00. Технология
пошива платье «Худи»
цена 500р.

РЕКЛАМА

Медиахолдинг Тывамедиагрупп
предоставляет следующие услуги:

- Музыкальное поздравление (хөгжүмнүг байыр) на телеканале «Тува 24»;
- Реклама в газетах: «Тувинская правда», «Шын», «Сылдысчыгаш», «Тываның аныяктары» (с дублированием в социальных сетях);
- Реклама на радио «Звезда-Кызыл» 104,4 FM
- Изготовление сувенирной продукции (футболки, стаканы, буклеты и т.д.);
- Размещение платных услуг на сайте ИА «Тывамедиагрупп»

Отдел продвижения и продаж находится по адресу
г. Кызыл ул. Красноармейская, д. 100, 309 кабинет,
тел. 8(39422) 2-18-10 сот. 8-923-267-07-49

РЕКЛАМА

Музыкальная передача на канале «Тува 24»
ОТ ВСЕЙ ДУШИ (ХӨГЖҮМНҮГ БАЙЫР)

17.00-19.00 17.00-19.00 8.00-9.00
ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

-1 ПЕСНЯ

-6 ФОТО

-до 70 СЛОВ

3500р

Стоимость дополнительного слова: 50 руб,
фото: 150 руб, песни: 100 руб.

ПО АДРЕСУ:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д.100 каб. 309
tyvamedia@yandex.ru
8(394-22)2-18-10 8-923-267-07-49

РЕКЛАМА

12+

Шериг албанныгларга аргыжылга өртээ

Социал четкилерде ТШО-га мөөнээшкнче кыйгыртканның өөнүң ишти ооң ашааның таварышканы байдалды тайылбырлап бээрин билээн. Ол чуртунче 14 хонук шөлээлеп чедип келген, удавас албан хаап турар черинче дедир ужуп чоруур ужурулуг. Бээр кээр билетти боду садып алган, а дедир ухар билет садып алыр акша-хөреңгизин чок. Шериг албанныгларга аргыжылга өртөөн канчаар төлөп бээр чүвөл деп ол айтырып турар.

Россияның иштинге халас аргыжар эргени кымга берип турары? Россияның иштинге хөй-ниити транспортунга халас аргыжар эргени бүгү шериглерге болгаш өске-даа күш структураларының ажилдачыларынга берип турар.

Шериглерниң өг-бүлелеринге аргыжылга документилери деп чүп? Шериглерниң аргыжылга документилери (ШАД) Камгалал яамызының, ИХЯ-ның болгаш Росгвардияның албан-хаакчыттарына Россия Федерациязының бүгү девискээринге транспортка билет садып алыр эргени берип турар.

Шериг албанныгларга аргыжылга документилериниң саазыннарын рапортка үндезилеп чорудар, аңаа аргыжылганың чылдагаанын (сорулганын) айтыр.

Ону долдурарының чуруму бүгүдөгү чаңгыс аай хевирлиг: рапорт – сайгарып көрүүшкүн – дужаал – аңаа барымдаалааш, хол үжүү салган документини тыпсыр.

ЧУГУЛА ЧҮҮЛ! Бланкыда сан-медээлер, таңма база хол үжүктери билдингир тода болурун оваарыңар.

Кандыг-даа эдилгелер болгаш бычактар, ооң иштинде шынзыдып бадыткаан-даа. Шериглерниң өг-бүлелеринге аргыжылга документилерин бээриниң үндезиннери: өөнүң ээзи/өөнүң ишти, уруглары (назы четпээннер болгаш 23 харга чедир хүндүскү салбырда өөренип турар сургуулдар азы кара чажындан инвалидтер), азыралда кижилер.

Аргыжылга документилери үш ай хуусаалыг болур. Транспорттуң хевирлери, аргыжылганың сорулгалары база аңаа хамаарылга чок.

Кымга база кандыг таварылгаларда аргыжылга төлөвирин бээр?

Транспорт чиигелделерин, ооң иштинде шөлээлеп бар чыдар шериг албанныгларга орук шүүделиниң төлөвирин 1998 чылдың май 27-де хүлээп алдыган "Шериг албанныгларның эрге-байдалының дугайында" 76-ФЗ Федералдыг хоойлунуң 20-ги чүүлүнде айтыкан.

Шериглерге болгаш күш структураларының өске-даа ажилдачыларына күрүнө:

- чылдың-на дыштанып, шөлээлеп бар чыдар черинче орук өртөөн;
- ажилчын сургакчылаашкынын;
- албан хаап чаа черинче орук өртөөн;

- балыгланышкын соонда азы дайынчы хөдөлмөшкүннериниң соонда эдил-чазалга эртер черинче орук өртөөн;

- үр үеде эмнедип турда ону үдеп, карактап чоруур ийи кижиниң орук өртөөн төлөп бээр.

Өг-бүлө кежигүннеринге халас аргыжылга көрдүнгөн: шериг албанныгы ооң шөлээ эрттирер черинче өөнүң ишти, назы четпээн уруг-дары бол-

гаш 23 харга чедир хүндүскү салбырда өөренип турар сургуул, назы четкен уруг-дары — кара чажындан инвалидтер, азыралда кижилер үдеп болур эргелиг.

Оон аңгыда, шериг албанныгының чоок кижилеринге:

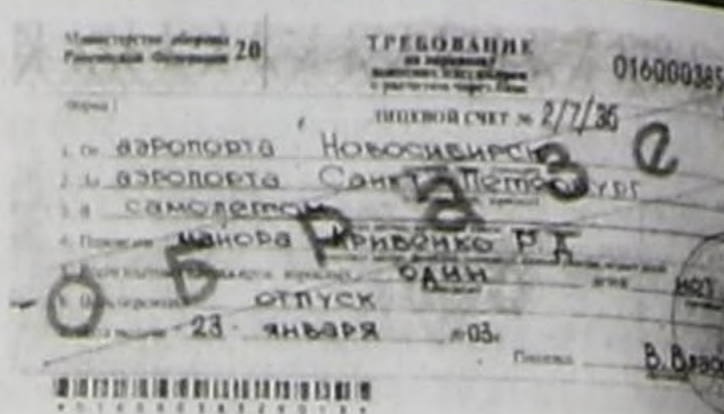
- албан хаап чаа черинче орук өртөөн;
- адыр аайы-биле эмнээш-кин черинче орук (шериг-эмчи комиссиязының үндүргөн түңнелин езугаар);
- шериг албанныг кижиге халашкан азы мөчөөн таварылгада – чаа чурттаар черинге чедир орук өртөөн;
- шериг албанныг мөчөөн таварылгада – ону орнукушдар черинге чедир орук өртөөн болгаш өске-даа чарыгдалдарны төлөзөр.

"Шериг албанныгларның эрге-байдалының дугайында" 76-ФЗ Федералдыг хоойлунуң 20-ги чүүлүнүң 5-ки пунктузунда дараа-зында таварылгаларны база айтып турар: назы-хар четкени-биле халашкан азы кадының байдалы-биле база кызырылдага таварышкаш, шериг албанныгларның орук өртөөн, шөлээлеп баар черинче орук өртөөн төлөп бээр.

Шериглерниң, халашкан хамаатыларның, оларның өг-бүлелериниң, а ол ышкаш оларның хууда чүүгүнүң төлөвири-биле холбашкан чарыгдалдарның шүүделин РФ-тиң Чазаның 2000 чылдың апрель 20-де хүлээп алдыган № 354 доктаалында айтыкан чурум езугаар чорудар.

Аргыжылга төлөвириниң өске кандыг хевирлери барыл?

Күштүг болуп турар хоойлунуң эдилгезинге дүүштүр 2022 чылда шериг албанныгларга шөлээ үезинде "авансылаашкынның" база "херек

кырының" шүүделдериниң хевирлери көрдүнгөн.

Орук өртөөннүң шүүделин канчаа болурул?

Билдинип келгени-биле алырга кандыг-бир чылдагаан-биле шөлээ чоруп турар шериглерге аргыжылга документилерин долдурары албан-эвес, транспорт-хөлгеге билетти боду садып алыр, ооң соонда оруктуң төлөвириниң шүүделин эгидип бээр. Шүүдел алырынга барымдаала

- рапорт;
- чарыгдалдарның бадыткалы (ездиге, самолётка, автобуска билеттер);

- көрдүнгөн чиигелделерниң бакалы (шөлээлээн биледи, айтыш болгаш ө.д.).

ЧУГУЛА ЧҮҮЛ! Шериг албанныг аргыжылга документилерин (ШАД) долдуруп берген, ынчалза-даа ону ажыглаваан болза, ону шүүдел алыр документилерге кожар.

/ А. ХЕРТЕК белетки

Тываның чурттаачылары 8 хүн дыштаныр

Май айда Тываның чурттаачы чону, Россияның бүгү хамаатылары ышкаш, ийи кыска ажилдаар неделя таваржып турар. А Тывага база бир дыштаныр хүн немешкен. Ниитизи-биле беш ажилчын неделяда регионнуң чурттаачылары 8 хүн дыштаныр.

Дыштаныр хүннерниң бирги кезээ апрель 29-тан май 1-ге чедер. Ол хүннерде бүгү чурт Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалында дыштаныр. Вторник хүнү май 2-ден май 5 пятницага

чедир – ажил хүннери.

Май 6-дан дыштаныр хүннерниң ийиги чарты эгелээр. Тываның чурттаачыларына ол дыштаныр хүннер май 10-да доостур. Май 6, 7 – суббота биле улуг-хүн. РФ-тиң Чазаның доктаалы езугаар январь 8-тиң улуг-хүнү май 8-че шилчээр. Май 6 – Тыва Республиканың Конституциязының хүнү. Ол хүнү регионнуң хоойлу-дүрүмү езугаар ажилдаш, байырлал хүнү кылдыр доктаатканы-биле май 10-че шилчиткен. Ынчангаш май 10 база дыштанылга хүнү.

/ Бистиң корр.

Май 2023						
ПОНЕДЕЛЬНИК	ВТОРНИК	СРЕДА	ЧЕТВЕРГ	ПЯТНИЦА	СУББОТА	ВОСКРЕСЕНЬЕ
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31				

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиатрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29.32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация технологи-
ялары болгаш массалыг коммуни-
кациялар адырынга хайгаарал та-
лазы-биле федералдыг албанның
Тыва Республика талазы-биле
эргелели «Шын» солуну
18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыт-
тыг саннары болгаш өске-даа
фактылары, дыңнадыглары дээш
авторлар боттары харыылаар.
Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru

Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
3046 кезек

2023 ЧЫЛДА "ШЫН"
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 864 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10